

הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן-גוריון

דוד אוחנה ומיכאל פייגה

א. הקדמה: הנצחה בסבך הגינונות סותרים

במלאת חודש למותו של דוד בן-גוריון דיווחה כתבת עיתון על המשמר על האזכרה:

קברו של בן-גוריון – לבן ורענן כחלומו! בבוקר חורפי קר, סביב גדר של חבלים, כבר עומד קהל אשר בא ליום השלושים כדי להתייחד עם זכרו. צעירים וותיקים, חיילים ומנהיגי עם, אנשי-רוח, חברי קיבוצים בכל קצבי הארץ, וחברי שדה-בוקר – כולם מאוחדים באבל: הוא איננו עוד, הוא נאלם דום, הוא חסר [...]. שדות הנגב דואבים, החולות כואבים, הרוח נושבת עצובה [...] הדגל הכחול-לבן נע כאילו אחוז אי-שקט פנימי.¹

שנים לאחר מכן היו שהתלוננו כי מעמרו הייחודי של בן-גוריון לא נשמר בזיכרון הישראלי. בתו רננה ציינה בראיון עיתונאי בשנת 2004:

כן, יש היום שכתוב של ההיסטוריה, כוונה לגמד את מפעל חייו, דמותו ותרומתו לארץ ולמדינה. אני שואלת אנשים צעירים, חברים של בני אורי, מה הם יודעים על בן-גוריון. במקרה הטוב יודעים שאבא הוא שדה תעופה ושדרה, ואולי, במקרה ממש טוב, גם שיש אוניברסיטה בנגב על שמו. אבל על האדם? מעט יודעים פה. אין היום שום מורשת בן-גוריון. כלום.²

* מחקר זה נעשה בסיוע הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למוריאל רם, לרונה סידלמן ולאמיר פלג על עזרתם.

1 ברכה קופשטיין, 'הדרך האחרונה', על המשמר, 2.1.1974.

2 רוני הדר, 'שכתתם את אבא', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 24.9.2004.

אפשר שדבריה של רננה הם חריפים וגורפים, אך הם מבטאים טענה שראוי לבדקה. אנו בוחנים במאמר זה את מקומו של בן-גוריון בזיכרון הישראלי מנקודת המבט של רגע מותו וקבורתו. אנו שואלים אם, כפי שציננה בתו רננה, המדינה קברה אותו יחד עם זכרו. עיקר המחקר על בן-גוריון, הן הביוגרפי והן ההיסטורי,³ מדגיש את עמדות המפתח שמילא בחייו ואת ההחלטות המכריעות שקיבל. דרך רגע המעבר בין החיים למוות אנו בוחנים את מעמדו החתרני, הן זה שבחר לעצמו והן זה שבו נשמר בחברה שעברה שינוי אידאולוגי, פוליטי וחברתי.

דוד בן-גוריון, ראש ממשלתה הראשון של מדינת ישראל, קבור לצד אשתו פולה במצוק המשקיף לנחל צין ביישוב הקרוי על שמו, מדרשת בן-גוריון. מקום קבורתו הוא אתר עלייה לרגל חילוני. רבים מבקרים בו אם בשל יחס כבוד אל האב המייסד של המדינה הישראלית, אם בשל הנוף הקסום הנשקף מהמקום הרועע ואם בשל מיקומו בדרך לאתר תיירות משמעותי יותר, העיר אילת. במותו בן-גוריון הגדיר עצמו כמי שניצב על הגבול בין המסגרות הממוסדות שהיה לו תפקיד ביצירתן לבין המרחבים המיועדים לגאולה בעתיד, על הסף שבין היישוב – אם קיבוץ שדה בוקר או המדרשה, ואם מדינת ישראל בכללה – לבין המרבר והתהום. המתח שבין מרכזיותו של המנהיג לבין המקום הפריפריאלי שבו בחר להיקבר הוא מאפיין מרכזי של הדרך שהחברה הישראלית זוכרת את מנהיגה המכונן.

השאלה כיצד הונצח בן-גוריון וכיצד משתקפת דמותו במהלך השנים שחלפו מאז מותו, יכולה ללמד על הדימוי העצמי של החברה הישראלית. בחינה זו מצויה בהקשר של מחקרים רבים שנעשו בשנים האחרונות בנושא זיכרון ומיתוס. מחקרים עסקו במשמעות השואה וזכר הנופלים בקרבות, במיתוסים הגדולים של מצדה ותל-חי, בחשיבות הארכאולוגיה וההיסטוריוגרפיה ואירועי יסוד דרמטיים כהקמת המדינה, ולעתים בטרואמות לאומיות כמלחמות ישראל ורצח רבין. הדרך שבה הוטבעו אירועי מפתח היסטוריים בדפוס מיתי ועוצבו טקסים ציבוריים שהשתיתו עליהם זהות תרבותית משותפת או מתבדלת, מלמדת הן על מאפייני יסוד לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁴

לאור המחקר העשיר בנושאי זיכרון והנצחה, מפליא שמחקר זה נפקד שמו ומקומו של דוד בן-גוריון, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין בכך לומר כי הוא אינו מונצח, או שאינו מוכר ונזכר. אתרים נקראים על

שמו ומתקיימים טקסים לזכרו. כל ספר העוסק בתקופתו מקדיש לו מקום נרחב, ובדיונים פוליטיים רבים מועלה שמו. עם זאת, במחקר האקדמי בישראל בנושא ייצוג העבר חסרה דמותו של מייסד המדינה באופן תמוה. אנו מבקשים להתמודד עם החסר במחקר בעזרת תיאור וניתוח של אירוע היסטורי, שלמרכה האירוניה אפשר להגדירו כאירוע נשכח: ההלוויה של בן-גוריון בדצמבר 1973. בזמנו היה זה אירוע ממלכתי וציבורי גדול ורב רושם, שדווח בתקשורת בהרחבה, כולל התייחסויות עשירות למשמעותו ההיסטורית, אך העניין באירוע נעלם כמעט מיד. ההתייחסויות אליו, הן בזירה הפוליטית והתרבותית, ובודאי בזירה המחקרית, הן מועטות וכמעט אינן קיימות.⁵

טקס ההלוויה הוא טקס מעבר (rite of passage), שבו הופך המנהיג, בוודאי מנהיג מכונן של אומה, מסובייקט רב משאבים והשפעה (גם אם פרש מפעילות ציבורית זמן רב קודם לכן), לאובייקט סביל בריטואל בעל כללים ומנהגים ממוסדים המופקע לצרכים קולקטיביים. כאשר היה מנהיג לאומי, יש אומרים כמעט כול-יכול, עשה בן-גוריון מאמצים להגדיר את החלוציות ואת הממלכתיות כסמלים לאומיים מכוננים. בטקסי ההלוויה ניתנה לו, באמצעות צוואתו וההוראות שהכתיב, הזדמנות אחרונה להנחיל את תפיסת עולמו. כמו בחייו, גם במותו הוא לא היה הסוכן היחיד, אולי אף לא העיקרי, בעיצוב האתוס הישראלי.

ההלוויה הנשכחת הייתה במובנים רבים אירוע מפתח. ישראל איבדה את האב המייסד, שאף שפרש שנים לפני כן מהנהגת המדינה ואף מעסקנות מפלגתית, סמכותו ריחפה מעל הפוליטיקה הישראלית. בן-גוריון נפטר חודש לאחר סיום מלחמת יום הכיפורים, שהייתה קו פרשת מים בתולדות המדינה. רבים הבחינו בסימבוליות של רגע הסתלקותו, שבו נכנסה ישראל לשלב חדש ולא מוגדר. גורמים רבים משפיעים על הנצחתו של בן-גוריון לאורך השנים, וטקס ההלוויה ומקום הקבורה הם רק חלק מצומצם מהם. להנצחה יש חיים משלה, ומקומו של בן-גוריון בזהות הקולקטיבית הישראלית משתנה לאורך השנים כתוצאה מהשינויים החברתיים והפוליטיים. במילים אחרות, מחקר על ההלוויה אינו יכול לשמש מפתח להבנת מקומו של בן-גוריון בזהות הישראלית, לשם כך יש צורך במחקר נרחב יותר. עם זאת, בחינה כזאת חושפת רגע משמעותי של התמודדות חברתית עם הסתלקותו של מנהיג מיתולוגי, מציבה את החברה הישראלית המשתנה במרכז הדיון, ויכולה ללמד על משמעות הזיכרון שהנחילו מנהיגים מכוננים באמצעות רגע מותם ועל החלטותיהם בשאלת הנצחתם.

הלווייתו של בן-גוריון התאפיינה בסבך של הגיונות סותרים ושל אינטרסים מורכבים שאפשר לחלקם לשלושה הקשרים: האישי, הלאומי-ממלכתי והביורוקרטי. ראשית קבע רצונו של המנוח, כפי שבא לידי ביטוי הן בצוואתו והן בקביעה המוקדמת של מקום

3 נציין כמה מהביוגרפיות והמונוגרפיות המרכזיות שנכתבו על בן-גוריון: שבתי טבת, קנאת דוד: בן-גוריון הצעיר, תל-אביב 1976; מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב, כרך א, 1975, כרך ב, 1977, כרך ג, 1977 (להלן: בר-זוהר, בן-גוריון); מאיר אביזוהר, בדאי סדוק, תל-אביב 1990; שלמה אהרונסון, דוד בן-גוריון: מנהיג הדנסט ששקע, קריית שדה-בוקר 1999; טוביה פרילינג, חץ בערפל: בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיגות הצלה בשואה, קריית שדה-בוקר 2001; דוד אוחנה, משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003.

4 על הדת האזרחית הישראלית ראו, Charles Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983.

5 על טקסי מדינה ראו, מעוז עזריהו, פולחני המדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1949–1956, קריית שדה-בוקר 1995; בתיה דונר, 'שקיפות הכוח הנראה', בתוך: חוד והדר: טקסי הריבונות הישראלית, 1948–1958, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב, תל-אביב 2001.

קבורתו. בן-גוריון נחשב למנהיג מכונן, אך תפיסת עולמו הייתה מקובלת רק באופן חלקי אפילו על אלה שראו עצמם ממשיכי דרכו; ואילו החברה הישראלית של שנות השבעים כבר התרחקה מרחק רב מרבים מהאידאלים שהוא ייצג. הלווייתו של בן-גוריון אפשרה לו בפעם האחרונה לנסות ולהציג בטקס ממלכתי רב רושם מהם הערכים שצריכים להוביל את האומה.

שנית, במקביל לרצונו ובניגוד לו ניצב ההיגיון הממלכתי והלאומי, שבא לידי ביטוי בשאיפותיהם של מנהיגי התקופה להעמיד את בן-גוריון בהקשר שנראה להם ראוי, נכון ותואם את האינטרסים הפוליטיים שלהם. בן-גוריון הוא שהעמיד את ערך הממלכתיות במרכז ההווה הפוליטית של שנות המדינה הראשונות, אך לאחר ירידתו מהבמה הציבורית עבר המושג שינויים משמעותיים. שילובו של המנהיג המכונן באתוס הישראלי המתהווה לא תאם בהכרח את רצונו.

ושלישית, לצד תביעותיהם של בן-גוריון ושל המדינה הייתה חשיבות רבה גם להיגיון הביורוקרטי שהבנה את הטקס בהתאם לכלליו ולמנהגיו. למדינה הצעירה לא היה ניסיון רב באירועים טקסיים מסוג זה, והיה צורך להמציא מסורות ולעגן אותן בתקנות מחייבות. הגיונות שקדמו לקבורתו של בן-גוריון נתפסו ככושלים וכלא תואמים את הדימוי העצמי המודרני שהמדינה הצעירה שאפה להציג. לטקס ההלוויה והקבורה של בן-גוריון היה פוטנציאל מסודר שכפה את הגיונו הביורוקרטי הן על רצונו של הנפטר והן על זה של המדינה המנציחה.

אישים ומוסדות שונים רצו גם הם לעצב את האירוע ולבטא את יחסם לנפטר. הייתה בכך אירוניה, כיוון שמאפיין בולט של ההלוויה שזוכרים המשתתפים היא השתיקה. זו נכפתה הן על ידי הנפטר עצמו בצוואתו, שאסר על השמעת הספרים בהלווייתו, והן על ידי הגיונו של טקס זיכרון למת, המזמין רגעי דממה. השתיקה במהלך ההלוויה הרגילה את המשמעות שניסה בן-גוריון להעניק לה, אך היא גם אפשרה לקולות אלטרנטיביים להישמע. לא היה קול אחד וברור שהגדיר את משמעותו של האירוע, קול שיכול היה לפרוש את סיפורו של המת, כפי שהיה רוצה שיסופר.

הדרך שבה ייזכר בן-גוריון לא נקבעה באותם ימים, והקולות הממלכתיים והאלטרנטיביים נאלצו להמשיך להיאבק בשנים הבאות. עם זאת, מוטיב חשוב המאפיין את הנצחתו של בן-גוריון הוא המתח שבין המרכז לפריפריה; ולגבי הפריפריה עצמה, המתח שבין הגדרתה כפריפריה נחשלת מצד אחד, וכספר חלוצי מצד שני. בחירתו של בן-גוריון להיקבר בשדה בוקר חייבה מעין מסע צליינות (החוזר על עצמו באזכרות מדי שנה) של האליטות הישראליות אל המדבר הדרומי המרוחק, חיקוי מטונימי לתביעתו של בן-גוריון ללכת בעקבותיו וליישב את הנגב. ההלוויה הייתה, אם כן, אירוע מכונן בתולדות המדינה. המדינה נפרדה מבכיר מנהיגיה, ותוך כך נוצר אתר לאומי מקודש, מוקד עלייה לרגל לאומי-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכז סמלי הרחק מהמרכז הפוליטי, החברתי והדמוגרפי. קבר בן-גוריון הוא סמל מרכזי של הממלכתיות

הישראלית, אך בה בעת גם מביט בביקורתיות מתמדת על הוויתור שעשתה ישראל ביחסה לאתוס החלוציות והפרחת השממה.

ב. מבט משווה: הלוויות של מנהיגים וערכים לאומיים

המחקר העוסק בלאומיות ובהנצחה מתמקד בזיקות הגומלין שבין התודעה ההיסטורית של ההווה, המעצבת את העבר בהתאם לרוח התקופה שלה, לבין העבר ההיסטורי המטיל את צלו על ההווה.⁶ בן-גוריון עסק באינטנסיביות בדרך שבה יראו אותו הדורות הבאים ובינו את מעשיו, והציב אתגר לדיאלקטיקה הזאת. הוא היה סוכן המיתוס המרכזי שלו עצמו.⁷ זה התבטא ביומנו האישי, שחשף כתיבה אינטנסיבית מאוד (ואף אובססיבית) ובכתיבה ההיסטוריוגרפית. אלה שימשו גם מסמכים בעלי חשיבות היסטוריוגרפית, המסייעים לחוקרים בהבנת התקופה ומנהיגיה, אם כי חשוב לבחנם בזהירות, ככל מקור היסטורי.⁸ בשלהי פעילותו הפוליטית ביטא בן-גוריון את רצונו לכתוב היסטוריה, ובשאיפתו זאת הוא אינו הראשון או היחיד שביקש להעניק לדורות הבאים את פרשנותו האישית למאורעות שעיצב ושנטל בהם חלק.⁹ קדמו לו, בין היתר, שרל דה-גול ווינסטון צ'רצ'יל, שאף זכה בפרס נובל לספרות. שניהם שימשו לו מודל מודע. בן-גוריון גם אינו היחיד שעיצב את טקס ההלוויה של עצמו ושקבע את מקום קבורתו. כאן, שוב, אפשר להשוותו לדה-גול שבחר להיקבר בקולומביי, מחוז ילדותו, או לפרנסיסקו פרנקו, שבחר כמקום קבורתו את סנטה קרוז דה-לוס קאידוס, האנדרטה הנישאה המוקדשת להרגו מלחמת האזרחים הספרדית. בדומה להם בן-גוריון הכניס קול ברור ואישי אל

4 על הריון בהשפעת העבר על ההווה וההווה על העבר ראו, למשל, Michael Schudson, 'The Present in the Past Versus the Past in the Present', *Communication*, No. 11 (1989), pp. 105-113; Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices', *Annual Review of Sociology*, No. 24 (1998), pp. 105-140. בעברית נסקרות שאלות אלה אצל עמוס פונקנשטיין, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב 1991; יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל-אביב 2007. תחום הזיכרון הקולקטיבי בכללו התפתח מאמירות היסוד של אבי התחום, מוריס הלבווקס. ראו, Morris Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980.

7 ראו, למשל, זאב צחור, 'בן-גוריון כמעצב מיתוס', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, תל-אביב 1995 (להלן: אוחנה וויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון), עמ' 136-155; ארי בראל, מדע וטכנולוגיה בתפיסתו ובמדיניותו של דוד בן-גוריון בעשור הראשון למדינת ישראל (1948-1958), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2009, פרק ראשון.

8 ישעיהו ילינק, 'יומני בן-גוריון: 1915-1929', הציגות, כרך יא (1986), עמ' 403-411; מאיר אביזרה, 'על דרך העריכה', בתוך: דוד בן-גוריון, זכרונות, כרך ו, בעריכת מאיר אביזרה, קריית שדה-בוקר 1987. ראו גם הוויכוח בין זאב צחור ליהודה ארז בחוברות א-ד של כתב העת קשת בשנים 1974-1975.

9 בין הספרים ההיסטוריים שהותיר בן-גוריון: מדינת ישראל המחדשת, תל-אביב 1969; זכרונות, תל-אביב 1971-1987, כרכים א-ה; במערכה, תל-אביב תש"ז-תש"ט, כרכים א-ה.

טקסי המדינה הלאומיים והמלאימים. בכך הוא חתר תחת הגיונם, הגיון הלאמתו של המנהיג לצורך הבלטת מוטיבים לאומיים בהתאם לתפיסה של בני התקופה. אפשר לומר כי במרים הלאימה המדינה את טקס ההלוויה של בן-גוריון, הלאים אותו בן-גוריון עצמו. קהילה לאומית מגדירה עצמה באמצעות זיכרונה והמיתוסים הלאומיים המבטאים את האתוס המעצב את חייה.¹⁰ חוקרים רבים דנו בזיכרון הלאומי ובחנו את השפעתם של החינוך בבתי הספר, של טקסי הלאום, של בתי הקברות הצבאיים, של ההיסטוריוגרפיה והארכאולוגיה ופרקטיקות רבות נוספות. המחקר העוסק בזיכרון ובלאומיות מפותח מאוד גם בישראל, וחוקרים רבים עסקו במיתוסים הגדולים של מצדה ושל תל-חי, בהנצחת הנופלים, במשמעות זכר השואה ובהשתמרותם של רגעי מפתח היסטוריים בזיכרון הישראלי.¹¹ תת-תחום במחקר הזיכרון והלאומיות עוסק בהנצחתם של מנהיגים לאומיים, וכאן נותרה עדיין למחקר הישראלי כברת דרך ארוכה. המנהיגים נחשבים למעצבי ערכי הלאום ודרכו בהיסטוריה בעתיד, ודרך הנצחתם מבטא הלאום את ערכיו. לעתים אף מקובל על הכול לזהות מדינה או את תהליך ההלאמה, האיחוד והשחרור שעברה עם דמותו של מנהיגה המודרני הראשון. כך, למשל, דמויותיהם של אתא תורכ בתורכיה, של מאו דזה דונג בסין, של הו-צ'י מין בווייטנאם או של פידל קסטרו בקובה מזהות עם המדינה שהנהיגו, ודמויות כבניטו מוסוליני, אדולף היטלר ופרנסיסקו פרנקו מזהות עם המשטר שהקימו. מדינות שעברו מהפכות זוכרות את דמות המהפכן הראשון, מדינות שעברו תהליך שחרור זוכרות את מי שמוגדר בעיניהן כאבי האומה ומדינות שחוו מלחמות טראומטיות זוכרות את המנהיג שהוביל אותן לקרב.

מחקרים ודיונים נערכו על הדרך שדוד בן-גוריון ניסה לעצב את דמות העבר והזיכרון הישראלי,¹² אך טרם הוערך מקומו של בן-גוריון עצמו בתוך הזיכרון הזה.¹³ כיוון שקיימת

10 על חשיבות עיצוב תמונה של עבר לצורך גיבוש הלאום עמד כבר בנדיקט אנדרסון בספרו הקלאסי קהילות מדומיינות, תל-אביב 1999. מתנגדו העיקרי, אנתוני ד' סמית, אף הוא הסכים על חשיבות דימויי העבר בעיצוב הלאומיות המודרנית, האומה בהיסטוריה, ירושלים 2003. למבחר מחקרים, מתורגמים ובעברית, העוסקים בעיצוב הלאום ובדימויי עבר ראו, יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה, רעננה 2006.

11 הנה רשימה חלקית מאוד של מחקרים עיקריים שעסקו בזיכרון ובהנצחה בישראל: אוהנה וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון; אנטיה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997; מתתיהו מייזל ואילנה שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000; מיכאל פיגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בישראל, קריית שדה-בוקר 2008; Yael Zerubavel, *Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995; Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Wisconsin 1995.

12 ראו, למשל, מיכאל קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עצמה, דעת וכריזמה, קריית שדה-בוקר 1988; זאב צחור, החזון והחשבון: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994.

13 ככלל, מעטים המחקרים העוסקים בהנצחתם של מנהיגים ישראלים. על מנחם בגין ראו, Yoram Bilu and Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin', *International Journal*

הסכמה על מעמדו כמנהיג מכונן, ויש מוסדות, אתרים ורחובות המנציחים את שמו,¹⁴ חיסרון זה הוא בעל משמעות. הוא חשוב במיוחד בהתחשב בכך שבן-גוריון ניסה לעצב בעצמו את הנצחתו. עיצוב טקס ההלוויה ומקום הקבר היה המשך ישיר לניסיונו לעצב את הדרך שבה ייזכר בהיסטוריה הישראלית. יתרה מזאת, היה זה חלק מהפרויקט ההיסטוריוגרפי היומריני לעצב את התודעה ההיסטורית בכללה, כך שהבית השלישי, שנבנה תחת מנהיגותו, יהיה המשך רציף לבית הראשון והשני מהעת הקדומה.

בארי שוורץ בחן כיצד נשתמרו נשיאי ארצות הברית בזיכרון האמריקני לאורך שנים, ובעיקר הנשיא הראשון, ג'ורג' וושינגטון, והנשיא במהלך מלחמת האזרחים האמריקנית, אברהם לינקולן.¹⁵ כפי שהבחין שוורץ, בארצות הברית דמויות הנשיאים נוטות להצטבר בפנתאון: הנשיאים מוצגים זה בצד זה כסדרה רציפה, וכך הם מבטאים את חשיבות המשרה ואת ההמשכיות הדמוקרטית מעבר לחשיבותו האישית של נשיא זה או אחר.¹⁶ עם זאת, לנשיאים מסוימים יש מעמד בכיר יותר בזיכרון הלאומי, ומעמד זה משתנה בהתאם לקבוצות חברתיות ולאזורים גאוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במלחמתו בדרום הפורש, אך ככל שהדרום הפך לבעל עמדות רפובליקניות, הפך לינקולן לדמות המסמלת את דווקא את הערכים המקובלים בדרום. ככלל, הנשיאות האמריקנית נחשבת לסמל האתוס האמריקני, וערכים מרכזיים באים לידי ביטוי דרך הנשיאים הקשורים אליהם.

שתי דוגמאות מייצגות שני מודלים הפוכים של הנצחה. לאחר מותו של לנין ב-1924 היה ויכוח במנהיגות הסובייטית כיצד ראוי לקיים את ההלוויה.¹⁷ לדעתם של רבים, ובהם טרוצקי ומשפחתו של לנין, הדבר הנכון לעשותו מבחינת מורשתו של המנהיג היה הלוויה צנועה, התואמת את האידאולוגיה שלו, את אופיו ואת התנגדותו הידועה לריטואליזם המלכותי של פולחן הצאר. המתנגדים, ובראשם סטלין, טענו כי יש לאפשר לעם לתת כבוד ראוי למנהיג המת, ותביעתם התקבלה. פולחן לנין כדמות אבי האומה דמה במידה

14 of *Politics, Culture and Society*, Vol. 7, No. 2 (1993), pp. 297-328. רבות נכתב על הנצחתו של יצחק רבין, בגלל נסיבות מותו. ראו, למשל, לב גרינברג (עורך), *זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות*

ודמוקרטיה, באר שבע 2000; Vered Vinitzky-Saroussi, 'Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin's Memorials', *American Sociological Review*, No. 67 (2000), pp. 30-51

14 כמה ממקומות הזיכרון שקמו לבן-גוריון: עמותת יד-בן-גוריון, מכוני בן-גוריון הנמצאים במדרשת בן-גוריון בנגב, בית בן-גוריון בתל-אביב, הצריף בקיבוץ שדה בוקר ועוד. פרט לכך קרויים על שמו האוניברסיטה בבאר שבע, נמל התעופה הבינלאומי של ישראל וקריית המשלה. פסלים ותמונות של בן-גוריון מצויים במקומות שונים בארץ.

15 ראו, למשל, Barry Schwartz, *George Washington: The Making of an American Symbol*, New York 1987; idem, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago 2001; idem, *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*, Chicago 2008

16 שוורץ הנגיד זאת לברית המועצות, שבה מנהיג חדש מחליף את הגלריה של מנהיגים שקדמו לו. ראו, Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, No. 61 (December 1982), pp. 374-402

17 Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge Mass. 1983

רבה לפולחן הצארים שלו התנגד בתוקף, ומעמדו לאחר מותו שירת את מטרות המשטר שירש אותו. לנין הפך למיתוס מכונן בברית המועצות, שהתבטא בפסלים, בכרזות, ביום זיכרון, בצעדות ובהתייחסויות רבות, ברובן ריטואליות, לכתביו. עם השנים הוריד סטלין את מעמדו של לנין והציב את דמותו במקומו. פולחן לנין שרד הרבה לאחר פולחן סטלין, עד לקריסתה של ברית המועצות, וניפוץ פסלי לנין היה סמל בולט לקצו של עידן. בעוד שחניטתו ובניית מאוזולאום לזכרו סימלו את המיתופיקציה של דמותו כאב מייסד של ברית המועצות כאומה חדשה, של המהפכה הבולשביקית ושל האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית, הרי שניפוץ פסליו עם נפילת הגוש הסובייטי סימלה בצורה מובהקת דה-מיתופיקציה של פועלו ושל מעמדו. מקרה לנין מלמד כיצד סוכני זיכרון לאומיים מעצבים דמות עבר ללא כל התחשבות ברצונותיו של המנהיג המת שאותו הם מנציחים.

דוגמה הפוכה היא הלווייתו של מייסד הרפובליקה החמישית הצרפתית ונשיא צרפת, גנרל שרל דה גול. עוד בשנת 1952 הותיר דה גול צוואה מפורשת בידי 'ז'ורז' פומפידו, נשיא הרפובליקה אחריו. עם מותו של דה גול בשנת 1970 נפתחה הצוואה. פרט לקבר, שנבקע ליד מקום קבורת בתו שמתה בצעירותה, הוסיף דה-גול שעל קברו ייחרטו רק שמו ותאריכי לידתו ומותו. על אופי ההלוויה הוסיף:

אינני רוצה הלוויה ממלכתית. לא נשיא, לא שרים, לא משלחת פרלמנטרית, לא נציגים של גופים ציבוריים. רק כוחות הצבא יטלו בה חלק באופן רשמי, בתור שכאלה, אך השתתפותם תהיה צנועה ביותר [...]. לא יינשאו נאומים, לא בכנסיה ולא במקומות אחרים. לא הספד בפרלמנט. לא מקומות שמורים במהלך הטקס, פרט למשפחתי, רעים שהם חברים ב'מסדר השחרור' [...] הגברים והנשים של צרפת רשאים, אם זה רצונם, לכבד את זכרי ללוות את גופתי למקום משכנה האחרון. אך אני מבקש שתילקח לשם בדממה.¹⁸

במקרה של לנין רצונו לא כובד, ודמותו נוכסה על ידי המשטר הבולשביקי לצרכיו. במקרה של דה גול בקשותיו המפורשות מולאו בקפידה, גם אם לא היו לרצונם של מנהיגי צרפת באותה תקופה, שלא הורשו להתחבר אל מיתוס המנהיג המתגבש. שני המקרים הללו מבטאים את תפקידם השונה של סוכני הזיכרון בעת מותו של מנהיג לאומי. סוכן מרכזי אחד הוא הנפטר עצמו שרצונותיו, במיוחד לאור מעמדו הציבורי הרם, מחייבים התייחסות וכבוד. מן הצד השני, סוכני הממלכתיות ונציגי האומה מתקשים לוותר על ההזדהות לרתום את הטקס ואת דמותו של הנפטר למטרותיהם, למשל עיצוב סולידריות לאומית, חיזוק המשטר והדגשת ההמשכיות ההיסטורית בינו לבינם. מנהיגים-יורשים,

לאחר הסתלקותם של מנהיגים היסטוריים מכוננים, מעוניינים על פי רוב לכרוך את ההשראה, את הגדולה ואת הלגיטימציה ברגע המעבר הלימינלי של טקס ההלוויה עם עצמם. ההתחברות להלוויה יכולה לשמש הון סימבולי רב ערך ליורשים; אולי משהו מאבק הכוכבים ידבק בהם.

רגע ההלוויה הוא לעתים קרובות גם רגע לידה: מותו הפיזי של המנהיג הוא רגע מכונן בתהליך שבו מנהיג הופך להיות מיתוס-מנהיג. אחרי לנין התפתח הלניניזם. אחרי דה גול התפתח הגוליות. השימוש בשמו של המנהיג המת נועד להעניק מוחשיות, ולעתים אף להחליף אידאולוגיה והשקפת עולם מופשטת. דמותם של מנהיגים אלה נותקה מהביוגרפיה הפרטית שלהם ונסקה לרמה של קדושה ושל צידוק אולטימטיבי לפעולות פוליטיות. בן-גוריון עד עתה טרם הפך לבן-גוריוניזם, גם אם הממלכתיות הישראלית כרוכה במהותה במפעלו ההיסטורי ובשמו.

במקרה של לנין, כמו במקרה של נשיאים אמריקניים מסוימים (לינקולן, קנדי), טקסי ההלוויה היו אירועים ממלכתיים רבי רושם, שבהם ניסתה המדינה לבטא את מחויבותה למנהיג המת, ובכך לבטא גם את מערכת הערכים שהדריכה אותה. המנהיג הלאומי הוצב בתוך הקשר לאומי, וההלוויה הייתה דרך לבטא את ערכי הלאום. כפי שטען אבנר בן-עמוס לגבי ההלוויה של 'האדם הרגול' בצרפת של המאה התשע-עשרה, טקסים מעין-דתיים אלה הם דרכה של המדינה להגדיר מחדש מהו הערך והתכונות הראויים בעידן פוסט-דתי.¹⁹ לווייתו של בן-גוריון היא דוגמה נוספת בדפוס זה. ההבדל העיקרי הוא שהמת – בן-גוריון – התכונן לקראת מותו, והקפיד להגדיר בעצמו את הערכים הלאומיים המקובלים עליו.

ג. הלוויות של מנהיגים ציוניים

מרבית המנהיגים המכוננים של הציונות, מנהיגי המדינה שבדרך והאישים הפוליטיים הבולטים במדינת ישראל זכו להלוויה ייחודית שביטאה את מעמדם הלאומי הבכיר. בין ההלוויות הידועות שהתקיימו בתקופת היישוב והמדינה בלטה הלווייתו של יוסף טרומפלדור, שנטמן לצד חבריו בבית העלמין כפר גלעדי. יוסף חיים ברנר, חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, ורבים מהסופרים העבריים הבכירים נטמנו לצדם של מנהיגי הציונות הבולטים כאחד העם, חיים ארלוזורוב, מקס נורדאו, מאיר דיזנגוף, משה שרת, ולאחרונה לובה אליאב, בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב.²⁰ ברל כצנלסון טמון בבית העלמין כנרת לצדם של בר בורוכוב, משה הס, נחמן סירקין, רחל המשוררת ונעמי שמר. ההלוויה של ברל הייתה ציון דרך ביישוב. מסע ההלוויה החל בחצר המוסדות

19 אבנר בן-עמוס, 'לנצח את המוות: הלוויות לאומיות ברפובליקה ה-III', זמנים, חוב' 45 (1993), עמ' 20-31.

20 ברכה מאן, 'והיישוב הלך אחרי הקברים: בית הקברות הישן בתל-אביב כמקום וטקסט', מכאן, חוב' ב (2001), עמ' 5-33.

הלאומיים בירושלים, ועשה את דרכו לתל-אביב, ומשם לתחנות חייו המרכזיות עד שהגיע לבית קברות כנרת. הביוגרפיה של ברל מספרת שכאשר ראה בן-גוריון את גופתו של ברל, הוא שח לבנו: 'זה היה הידיד האמיתי היחיד שהיה לי'.²¹ בניגוד ליחסו החם לחברו הקרוב, בן-גוריון שמר טינה ליריבו הפוליטי זאב זבוטינסקי עד כדי סירובו הנודע להעלות את עצמות המנהיג הרביוניסטי לישראל. ז'בוטינסקי נקבר, כזכור, ב-1940 בניו יורק. ממשלת לוי אשכול החליטה ב-1964 למלא את משאלתו להיטמן בישראל, והוא הובא לקבורה בהר הרצל בירושלים, במסע הלוויה שהחל בתל אביב, ושלפי האומדן השתתפו בו כ-250,000 איש. הוא נקבר סמוך לקברו של הרצל.²²

הלווייתו של ראש הממשלה יצחק רבין הייתה כמובן ייחודית על רקע נסיבות מותו ב-1995. הייתה זו ההלוויה הגדולה ביותר שנערכה בישראל, והשתתפו בה מנהיגים רבים מרחבי העולם. רבין נטמן בהר הרצל לצד הרצל, ז'בוטינסקי ומנהיגים שנקברו שם בהתאם לחוק: ראשי ממשלה, ראש ההסתדרות הציונית ויושבי ראש הכנסת. בהר הרצל נמצא גם בית הקברות המרכזי לחללי צה"ל, וההר נושק ליד ושם, מתוך כוונה ליצור מרחב זיכרון לאומי, הקושר את שואת יהודי אירופה עם הנופלים בקרבות ועם התקומה הלאומית.²³ יחד עם בתי הקברות טרומפלדור בתל אביב ובכנרת הם הפנתאון הציוני. אתרי זיכרון לאומיים אלה מוצאים עצמם בעת האחרונה מתחרים בעלייתם של מרחבי זיכרון אלטרנטיביים, המעידים על הפרטה הולכת וגוברת של הזהות (וההנצחה) הלאומית. בין אלה נזכיר את עלייתם של קברי קדושים, בעיקר בפריפריה הישראלית, או את נחלת קברו של הרוצח ברוך גולדשטיין בפארק על שם כהנא בקריית ארבע.

עם כל חשיבותם של ההלוויות השונות ושל אתרי הקבורה, הן זכות עצמם והן כמקרים משווים, למותו של בן-גוריון יש חשיבות ייחודית, שכן הפקידה ממנו הייתה פרידה מדמותו של אבי האומה. אפשר להשוות את מותו לזה של דמות ציונית אחרת, הרצל, שגם מותו ב-1904 הביא לתחושה של יתמות לאומית קולקטיבית. אנדרה שוראקי מתאר 'זעקות-שבר, גניחות-בכי, קינות עבריות השאובות ממעמקי הדורות [...]'. העם שנסיכו נגזל ממנו, עם אלמן.²⁴ מותו המוקדם של הרצל היכה בתדהמה את העולם היהודי,

והיה רגע מפתח בתולדות התנועה הציונית. הביוגרף של הרצל ציין כי אלפי יהודים הגיעו לווינה להשתתף בהלוויה, ורבים הבינו את חשיבותו כמנהיג רק כשראו את היחס אליו לאחר מותו.²⁵ רגע מותו גילם ליהודים רבים את מה שסימן הרצל בפעולתו הפוליטית בחייו: כינונה של התודעה הלאומית היהודית המודרנית. בן-גוריון עצמו העיד בגיל 18, כששמע על מותו של הרצל: 'השמש איננו, אבל אורו עודו זורח [...] תמיד תנוע מחשבתו הנעלה במוחנו, התשוקה הכבירה לעבודת התחיה, שהאציל עלינו בעל רצון האלים'.²⁶ כעבור 45 שנה הועלו עצמותיו של הרצל לישראל בטקס רב רושם. על טקס זה, בניגוד להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי, שהיה מנהיג של פלג אחד בציונות, בן-גוריון אמר, 'לא תהלוכת-אבל [של] הלווית עצמות הרצל לירושלים, אלא מסע ניצחון, ניצחון החזון שהיה למציאות'.²⁷ הוא נשא דברים בישיבת זיכרון של הכנסת ב-16 באוגוסט 1949, יום העלאת עצמות הרצל לירושלים. בנאומו החגיגי ציין כי רק שני אישיות בתולדות ישראל זכו שעמם המשוחרר יעלה את עצמותיהם מהנכר לארץ: יוסף, 'העברי הראשון', והרצל, 'החווה הגדול'. ואילו 'גרול מנהיגי ישראל ונביאיו, משה רבנו [...] לא זכה לכוא ארצה, וגם לא להקבר בתוכה'.²⁸ אם ההלוויה בווינה ביטאה שבר עמוק ואבל בכל רחבי העם היהודי, העלאת עצמותיו ביטאה דווקא את הצלחת מפעלו וחזונו של הרצל.

ד. חלוציות וממלכתיות: הדיאלקטיקה של שוליים ומרכז

בן-גוריון ניסה לעצב כרצונו את טקס ההלוויה הרצוי לו, וכמובן גם את מקום קבורתו. במוותו לא שאף לסכם את חייו אלא להמשיכם. בחייו הוא ייצג את רעיון החלוציות והפרחת השממה, והשתמש בטקס המעבר, שבו השתתף לכאורה כבר כשחקן פסיבי, כדי לנסות ולחייב את המדינה ואת החברה להמשיך ולפעול לפי תפיסת עולמו. גם בחייו ניסה לשכנע יהודים ליישב את הנגב ולהמשיך את המפעל החלוצי, שנתקל בקשיים עם הקמת המדינה. ההלוויה והקבורה היו יותר מסיכום של חיים, הם היו המשכם באמצעים אחרים. כך, בקביעת סדר יום, אתגר בן-גוריון את הדרך שבה המדינה משתמשת בהלוויה החגיגית לצורך עיצוב הלאום.

שניים ממושגי המפתח שבן-גוריון נמנה עם מפתחיהם העיקריים היו בעלי משמעות מיוחדת בטקס ההלוויה ובמקום הקבורה הנבחר: חלוציות וממלכתיות. קיימת סתירה פוטנציאלית במושגים אלה: החלוציות מציעה חזון של התקדמות ושל התפתחות מתמידות, אוונגרד ההולך קדימה, חלוץ לפני המחנה; הממלכתיות מציעה חזון מוסדי

25 עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1975, עמ' 439-441.

26 בן-גוריון, זכרונות, כרך א, עמ' 15.

27 דברי הכנסת, 16.8.1949, כרך 2, עמ' 1359-1360.

28 שם. על בן-גוריון והרצל ראו, דוד אוחנה, 'הפרומתאים היהודים: מייסד מדינת היהודים קורא ב"מדינת היהודים"', בתוך: אבי שגיא וידידיה שטרן (עורכים), הרצל אז והיום: 'מדינת היהודים' במדינת היהודים, ירושלים 2008, עמ' 42-11.

21 אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, תל-אביב 1980 (להלן: שפירא, ברל), עמ' 708. שפירא מצטטת את בר-זוהר, בן-גוריון, כרך א, עמ' 484.

22 שמואל כץ, ז'בו: ביוגרפיה של זאב זבוטינסקי, תל-אביב 1993, עמ' 1160-1161; Myron Aronoff, 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Cochba Bones in Israel under the Likud', in: idem (ed.), *The Frailty of Authority, Political Anthropology*, No. 5 (1986), pp. 105-130.

23 יורם כיל, 'פעמי צדיקים בסדקי האתוס הציוני', הארץ, 23.4.1996; Yoram Bar-Gal and Maoz, 'Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases', in: Harold Azaryahu, *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1998, pp. 105-126.

24 נתן א' שוראקי, הרצל: חיים וחזון (פתח דבר: דוד בן-גוריון), תל-אביב 1960, עמ' 249.

יותר המציב את המדינה, את צרכיה ואת סדריה בראש סדר העדיפויות. לכאורה, ערך החלוציות התאים לתקופה של טרם המדינה, כאשר בהיעדר מסגרת מדינית מחייבת ומתגמלת היה צורך במתן ערך סמלי לפעולות המסייעות לקולקטיב. עם בוא העידן הממלכתי נוצקו מסגרות אלטרנטיביות שחייבו משמעת ונאמנות, ומושג הממלכתיות מבטא אותם היטב.

אידאל החלוציות צמח והתפתח בעלייה השנייה, והיה לערך המרכזי באתוס הציוני של מדינת ישראל. אידאל זה הסתמך על המסורת האירופית הסוציאליסטית של האוונגרד – קבוצה מצומצמת וייחודית, ההולכת לפני המחנה – מתוך ראייה נכוחה של המסלול שאלי יוביל העתיד. לפילוסופיה הניטשאנית על האדם הגדול ומרכזיות הרצון, ולתזה של פרדריק טרנר על הספר האמריקני ועיצובו של דמות החלוץ האינדיבידואליסט היה מקום מרכזי בעיצוב תודעתם של החלוצים ובמחקר עליהם.²⁹ עקרונות החלוציות הקלאסית היו הסתפקות במועט, עבודת כפיים, עדיפות לעבודת אדמה, נכונות להתגייס למשימות לאומיות-מרכזיות, היעדרה של התמחות מקצועית מוגדרת, ויצירתיות תרבותית ואינטלקטואלית. החלוץ היה אינדיבידואליסט, אך בה בעת רתם עצמו למטרות הלאום.³⁰ עם קום המדינה בלטה הירידה בחשיבותו של האתוס החלוצי, והחלטתו של בן-גוריון להצטרף לקיבוץ בנגב קשורה לתופעה זו ולניסיונו לשנות את מגמתה.

מודל הירידה לנגב והמשך החלוציות שהציע בן-גוריון לא משך את הנוער ואת הציבור הכללי. אם בשנות החמישים הייתה תחושה חריפה שחלף זמנה של החלוציות, הדבר נכון על אחת כמה וכמה בשנותיו האחרונות של בן-גוריון. לאחר מלחמת ששת הימים, שהסיטה את תשומת הלב הציבורית למרחבים אחרים, ההתיישבות בנגב איבדה את מעט המשיכה שהייתה לה קודם. שיר הלל ידוע של נעמי שמר נכתב ברוח חלוצית דווקא להיאחזות הנח"ל בסיני. בעת מותו של בן-גוריון הייתה תשומת הלב הציבורית נתונה לנעשה בגבולות המדינה, וחזון החלוציות בנגב היה שולי מאי פעם. בשנים שלאחר מותו, הוויכוח על ההתיישבות החלוצית עסק בהגדרה של התנהלויות גוש אמונים,³¹ ושוב התרחק מהנגב. גם במונח זה הייתה ההלוויה הבזק בודד המנותק מההקשר ההיסטורי המיידי.

29 על ניטשה וחלוציות ראו, למשל, דוד אוחנה, 'זרתוסטרא בירושלים: קווים להשפעת ניטשה על "העברי החדש"', בתוך: אוחנה וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון, עמ' 269-289. על התזה של טרנר ראו, יהושע אריאלי, 'משמעות ה"ספר" (פרונטיר) בהיסטוריה האמריקנית', היסטוריה ופוליטיקה, תל-אביב 1992, עמ' 300-317.

30 על אתוס החלוץ ראו, שמואל נח אייזנשטרט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים 1967; הנרי ניר, 'ככל הגויים? החלוציות הציונית בהקשר בין תרבותי', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000, עמ' 109-126; בעז נוימן, תשוקת החלוצים, תל-אביב 2009. על התפתחות האתוס וירידתו ראו, לואיס רוניגר ומיכאל פייגה, 'תרבות הפראייר והזהות הישראלית', אלפיים, קובץ 7 (1993), עמ' 118-136.

31 להרחבה בנושא זה ראו, Michael Feige, *Settling in the Hearts*, Detroit 2009.

עם הקמת המדינה פיתח בן-גוריון וקידם את מושג הממלכתיות, המדגיש את חשיבותה של המדינה ומוסדותיה כמייצגת הבלברית של הרעיון הציוני. הממלכתיות צידדה בהעברת מרכז הכובד של ההכרעות ממוסדות המפלגות, המיליציות הצבאיות, התנועות וההסתדרות, אל מוסדות המדינה. גישה זו העניקה ביטוי אידאולוגי להעברת מרכזי השליטה במדינה מהחברה האזרחית לממשלה הנבחרת ולביסוס ריבונותה של המדינה. שורשיה של הגישה נעוצים בתפיסה שדגלה במעבר 'ממעמד לעם' והדגישה את תפקידיה הלאומיים של מפא"י על חשבון שליחותה התנועתית. הפגזת אלטלנה, פירוק הפלמ"ח, חקיקת חוק חינוך ממלכתי שביטל את שיטת הזרמים בחינוך והלאמת לשכות העבודה, נתנו ביטוי למעבר מתנועותיות לממלכתיות.³² כך הציגה ראש הממשלה גולדה מאיר את העיקרון הממלכתי בהספד שנשא בכנסת לזכרו של בן-גוריון:

דוד בן-גוריון, יותר מכל איש אחר, אשר החדיר בתודעת העם את המושגים והדפוסים של ממלכתיות. הוא ראה בכך כורח לאומי וערך חינוכי ממדרגה עליונה. זה כאלפיים שנה חי עמנו ללא מדינה, ללא ריבונות יהודית, והנה קמה מדינת ישראל. בן-גוריון ראה הכרח ותפקיד לחנך את העם להגשים את המעבר מהפכני אל הוויה של מדינה עצמאית דמוקרטית. את המעבר מתנאים של ישוב, הנתון לשלטון זר, אל מדינה עצמאית עשינו כולנו בהדרכתו של בן-גוריון. במאמץ אדיר זה הוא ניסה לכלול את כל היסודות החלוציים, היוצרים, אשר בזכותם אפשר היה בכלל להגיע לעצמאות ולמדינה. התודעה של ממלכתיות יהודית מתחדשת באה לביטוי מלא בהקמתו של צה"ל, כצבא העם, של כל העם. צבא הנתון למרות הרמוקרטיה הנבחרת.³³

הממלכתיות התחרתה בחלוציות. בעוד החלוציות היא פורצת דרך וחדשנית, מעניקה סמכויות נרחבות לפרט לעצב את חייו ואת מוסדות קהילתו, הממלכתיות תובעת ריכוז מחודש של משאבים בידי השלטון. בראשית ימיה של המדינה היו ניסיונות החלוציות בעלי אופי ממלכתי, כגון הפניית מורים למושבי עולים או ניסיונות להקים יישובים בנגב. עם זאת, בן-גוריון עצמו לא ראה סתירה בין חלוציות לממלכתיות. שתיהן היו, לשיטתו, כלים לקוממיות העם בארצו: המדינה הממלכתית נתבעה להיות חלוצית, ואילו החלוציות לא הייתה פתוחה לשאיפותיו האינדיבידואליות של הפרט, אלא כוונה להגשמת מטרות לאומיות.

32 על הממלכתיות ראו, אליעזר דון-יחיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הציונות, כרך יד (1989) (להלן: דון-יחיא, ממלכתיות), עמ' 51-88; ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון, קריית שדה-בוקר 2009.

33 דברי הכנסת, 10.12.1973, כרך 68, עמ' 4750.

ה. קבר במדבר

קבורה בנגב ולא בהר הרצל הממלכתי תאמה את תפיסתו של בן-גוריון, הן החלוצית והן הממלכתית. בן-גוריון בחר את המקום שבו ייקבר, אם כי מעולם לא דן בכך בגלוי ולא כתב על כך. הוא קיבל החלטות, כפה אותן על אחרים, ואלה כיבדו אותן. את הגיונה של ההחלטה על מקום קבורתו קשה להסיק מכתביו, אך אפשר להבינה ולפרשה ממכלול אמירותיו והחלטותיו.

ב-1963, בגיל 77, פרש בן-גוריון סופית מתפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושב לביתו שבשדה בוקר. הוא המשיך להיות דמות פעילה ומתסיסה בפוליטיקה הישראלית, בהקמתן ובהנהגתן של שתי מפלגות חדשות (רפ"י והרשימה הממלכתית), עד לפרישתו הסופית מהפוליטיקה ב-1971, בגיל 85. את ההחלטה על מקום קבורתו אולץ לקבל עם מותה של רעייתו, פולה בן-גוריון, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תקבר הייתה מניה וביה גם החלטה על מקום קבורתו. כתב הארץ תיאר את שהתרחש בבית בן-גוריון עם הגעת הבשורה: 'כאשר התקשר מנהל בית החולים, ד"ר חיים דורון, לשדה בוקר ומסר לבן עמוס כי אמו נפטרה, שאלו בני המשפחה את בן-גוריון למקום קבורתה. בן-גוריון השיב "במדרשת שדה בוקר, אנו נמצא את מנוחתנו האחרונה. אינני רוצה מצבות, רק חלקת אדמה קטנה ומסביבה עצים". אותו בוקר התחילו בהכשרת חלקת הקבר במדרשה'.³⁴ ביום שנפטרה פולה בבית החולים בבאר שבע (לימים בית החולים על שם סורוקה) רשם בן-גוריון ביומנו: 'בשעה שתיים תובא למנוחות בקבר שנועד לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשון)'.³⁵ בהגיעו לבית החולים הוא הוכנס, עם בנו ובנותיו, לחדרה של הנפטרת. הוא ניגש למיטה עליה שכבה, ליטף את פניה, וכשעיניו דומעות אמר: 'לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה'.³⁶

בן-גוריון הקדיש פסוק זה, הלקוח מירמיהו פרק ב פסוק 2, לרעייתו יותר מפעם אחת. כמי שהלך עם האתוס החלוצי, לא היה זה סבל או עונש לחיות במדבר, ולא נדרשו התנצלות, בקשת סליחה או אמירת תודה. עם זאת, רעייתו הצטרפה אליו במסלול שהוא החליט עליו עבור שניהם. כפי שרצונותיה של פולה בן-גוריון לא היו שיקול במעבר לקיבוץ שדה בוקר, וכפי שהלכה אחריו בחייו, כך גם קולה לא נשמע לגבי מקום קבורתה, ואין אינדיקציה על דיאלוג ביניהם בנושא זה. ההחלטה הייתה שלו בלבד, שכן נושאה לא היה היכן תקבר אשת ראש הממשלה, אלא היכן ייקבר הוא, ומכאן, היכן ימוקם המרכז המקודש המבטא את משנתו של המנהיג.

בעניין ההחלטה על מקום הקבורה, כל שבן-גוריון כותב ביומנו הוא, 'חזרתי ביום ב' לשדה בוקר וקבענו מקום קבורה'. הדעות חלוקות על אופן קבלת ההחלטה, והסיפורים על

בחירת המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מדריכים במקום. כך מעיד אברהם צביון, מי שליווה את בן-גוריון בשנותיו האחרונות והיה ממקימי מדרשת בן-גוריון:

מקום הקבר היה רעיון שלי. יום אחד ב-1968, הייתי בדרך לתל-אביב באוטו. בבאר-שבע עוצר אותי שוטר ואומר לי בן-גוריון מבקש שתחזור אליו מייד הביתה. סובבתי את האוטו, אני מגיע אליו, הוא מחכה לי. הוא אומר לי היא גוססת, היא בבית החולים. יכול להיות שיום-יומיים היא כבר לא תהיה בחיים. יש לי בקשה אליך תחזור מייד למדרשה ותמצא לי מקום קבורה. אני אומר לו: כן, בסדר, ומתחיל ללכת. אז הוא עוצר אותי ואומר לי רגע רגע רגע, אל תשכח גם אותי, מקום בשבילי. אמרתי לו שהוא יחיה עד 120 ובן-גוריון אמר לי אני צריך עוד שמונה שנים ואין לי בכיס... צריך לגמור את הכתיבה. הסתובבתי וידעתי מה להציע לו. ליד הספרייה. אני חוזר אליו ואני אומר לו: מצאתי, בוא תאשר את המקום. חזרנו, היו לי עוד כמה רעיונות. והוא אמר פה! הוא רצה שזה יהיה על המצוק כל כך קרוב שזה היה בלתי אפשרי. על המצוק וקרוב ליסודות של הספרייה. בסוף הרמנו אדמה ויישרנו.³⁷

המדריכים במקום מספרים את הסיפור מעט אחרת, גרסה ששמעו מבנו עמוס. בן-גוריון חיפש מקום לקבורתה, מלווה בבנו ובידידו יהושע כהן מקיבוץ שדה בוקר. הוא משך אותם אל כיוון הצוק ואילו הם ניסו לשכנעו 'להסתפק' במקום מרוחק משהו מהצוק. תגובתו הנזעמת לבנו הייתה, 'מי יקבר פה, אני או אתה?'. שתי הגרסאות הללו יכולות להיות נכונות או לא נכונות, אך הן חולקות את ההסכמה כי המקום היה לרוחו של בן-גוריון, אף על פי שיצר קשיים לוגיסטיים.

מדוע בחר במקום כה מרוחק למקום מנוחתו האחרון? הוא יכול היה לבחור במקומות אלטרנטיביים, ברורים ומובהקים יותר, כמו הר הרצל, המסמל את עקרון הממלכתיות שהוא עצמו פיתח. קבורה בהר הרצל נחשבת להצהרת היוקרה הסמלית הגבוהה ביותר שהאומה יכולה להעניק לבניה – קבורה בצד קבריהם של חוזה המדינה, רבים ממנהיגיה ולצד החיילים שנפלו על הגנתה. בן-גוריון, שמעמדו הסמלי היה רם מכל אלה הקבורים בהר הרצל, בחר לא להיקבר שם, ואולי אפשר לומר במשתמע, לא לכבד את המקום בנוכחותו. הוא לא היה הראשון או היחיד שבחר לא להיקבר בהר הרצל. משה שרת נקבר בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב, ומנחם בגין בחר להיקבר בהר הזיתים. בניגוד לבן-גוריון, שבחר להיקבר במדבר, העירום מנטל העבר, בגין ביקש להתחבר להיסטוריה היהודית של המקום, למסורת ולמרחב שקדושתו – הלא ציונית – נתונה לו מקודם. בגין ושרת מימשו, כל אחד בדרכו, עקרונות שהנחו אותם בחייהם.³⁸

37 ראיין עם אברהם צביון, 13.12.2006.

38 פרט לשרת ובגין, בחרו מנהיגים נוספים להיקבר לא בהר הרצל, למרות זכותם הפורמלית לעשות זאת,

34 מרדכי ארציאלי, 'מתה פולה בן-גוריון', הארץ, 30.1.1968 (להלן: ארציאלי, פולה). ההדגשה שלנו.

35 בר-זוהר, 'בן-גוריון', כרך ג, עמ' 1601, רישום ביומן בן-גוריון, 30.1.1968.

36 ניסים טאיטו, 'לכתך אחרי במדבר, לחש ב"ג על מיטת פולה', ידיעות אחרונות, 30.1.1968.

אפשרות שנייה הייתה בית הקברות הקטן של קיבוץ שדה בוקר, בכניסה ליישוב. בן-גוריון בחר לעבור לחיות בקיבוץ. משנת 1953 ועד מותו היה חבר הקיבוץ, גם אם בפועל גר תקופות ארוכות בתל-אביב בתוקף תפקידיו הממלכתיים. אך אם בחייו בחר בקיבוץ, במותו החליט להיקבר מחוץ לו, ואף מחוץ לבית הקברות שלו, בעמדה המצהירה כי הקיבוץ אינו ממצה את מהותו כמנהיג. בחירתו ביטאה אי נוחות מהצמצום שכפו עליו שתי המסגרות שאותן קידש בחייו, המדינה הממלכתית והקיבוץ. הנחרצות של העיקרון החלוצי הציג את המחשבות הפיזיות כמוגבלות, כחלקיות, כפשרניות וכניצבות לנוכח האתגר הניצב מול העם, לפי תפיסתו של בן-גוריון. קברו נמצא בגבולה הדרומי של מדרשת בן-גוריון, שהייתה בשנות חייו האחרונות מעין שלוחה דרומית של קיבוץ שדה בוקר. המיקום החיצוני והשולי שבחר ממחיש את תפיסת החלוציות שביקש להנחיל.

בחירתו להיקבר במדבר, כפי שבחר לחיות במדבר, מבטאת כפל משמעות. מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המדבר הוא מקום נטול היסטוריה, בתולי, מרחב שבו אמור להיכתב העתיד. מצד שני הוא מתחבר להיסטוריה העתיקה של העם ולרגעיו המכוננים, למיתוסים קדומים שהיו מרכיב מרכזי בעיצוב האתוס הישראלי. לפי המסופר בתנ"ך, בני ישראל עברו בדרך ישראל דרך נחל צין. אין ודאות שאכן הנחל הוא המקום שבו עברו בני ישראל, שלא לדבר על כך שארכאולוגים בימינו מפקפקים בנכונות הסיפור ההיסטורי על יציאת מצרים. הבחירה בשם 'נחל צין' הייתה החלטה שרירותית של ועדת השמות לנגב שהקים בן-גוריון עצמו ב-1949, מיד עם תום קרבות מלחמת העצמאות.³⁹ אפשר לומר גם שאילו השם היה מדויק, היה הדבר מעיד על כך שהנגב, ובוודאי מקום הקבר, מצויים מחוץ לארץ ישראל, בדרך אל הארץ.⁴⁰ עם זאת, נדמה שמטרתו של בן-גוריון הייתה להתחבר אל המיתוס הקדום, שהוא עצמו עמל לטפח בהתחברותו אל התנ"ך, ובתוך התנ"ך – בעיקר אל שאלות יציאת מצרים. במבט מיתי, האב המייסד של הקוממיות העברית משקיף מהצוק אל המקום שבו עברו בני ישראל בדרך אל הארץ. במילים אחרות, הסיבה לבחירה במקום חרגה משאלות משפחתיות, קהילתיות ומדינתיות; היא הייתה התחברות אל המיתוס המכונן של האומה. כפי שניסה לעשות בחייו, גם במותו הגדיר עצמו בן-גוריון באופן סימבולי כחלק מההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי – לפי גירסה שהוא עצמו כונן – תוך התעלמות משאלות הכרוכות במציאות החברתית והפוליטית, ואפילו הפיזית של ימיו. שבתי טבת עמד על כך בכתבה ששמה 'מלך המדבר', כשציין: 'בן-גוריון נקבר לא רק בארץ אבותיו, אלא גם במקום המבטא

והמזכיר את התנ"ך. ילד התנ"ך שלנו נאסף אל אבותיו, אברהם, יצחק ויעקב'.⁴¹ ומיכאל בר-זוהר הוסיף על כך, בסיום הביוגרפיה שכתב על בן-גוריון:

המבקר המתבונן סביב שואל עצמו מדוע בחר דוד בן-גוריון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנוף העז והמסוער הר רועם לסערות נפשו, לשצף תנופתו? האם רצה להביא לידי עימות את האדם והמדבר? להמחיש לדורות הבאים את קריאתו: 'ננצח את הטבע?!' להזכיר את אזהרתו כי 'אם לא נכבוש את השממה – השממה תכבוש אותנו'?

מה ראה כשעמד לבדו על שפת הצוק וחבק במבטו את המרחב האינסופי? את ארץ ישראל שאהב אהבה כה עזה, כה שלמה? כך עמד משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגמא בעיניו את הארץ אשר הבטיח לעמו. 'זיעל משה מערבות מואב אל נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לז, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחרב. 'זיקח יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושפלתה' (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופיה ועודו נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לרשתה.⁴²

בניגוד למשה שרת ולמנחם בגין, בן-גוריון בחר להיקבר ב'אחוזת קבר' פרטית לו ולאשתו שבה לא נוספו קברים, אף לא של בני משפחתו. המקום אינו החלטה פרטית-משפחתית, שכן הוא נמצא במדרשה שנקראה לאחר מכן על שמו. הבחירה בו מחזקת את מעמדו של המקום כדמוי אוקספורד ויבנה, חזון שטיפח בחייו. ההחלטה הייתה אם כן פרטית ואידאולוגית במשולב. מקרה דומה הוא הנשיא הראשון, חיים וייצמן, שבחר להיקבר במכון וייצמן, המזוהה עם חזונו. המשמעות של בחירה באחוזת קבר פרטית היא שמעריציו של בן-גוריון אינם יכולים לבחור להיקבר בקרבתו, ואפילו לתושבי מדרשת בן-גוריון יש בית קברות מרוחק כקילומטר מהיישוב. בעוד שרת ובגין נקברו בבתי קברות שהייתה להם משמעות קודמת, בן-גוריון עיצב אחוזת קבר שהוא בלבד נתן לה את משמעותה, וזו ננעלה עם מותו וקבורתו. בן-גוריון לא היה יכול להשיג זאת אילו נקבר בבית קברות אחר. במהלך השנים עבר אזור הקבר עיצוב מחדש, אך לא נוסף אלמנט המעניק משמעות מתחרה או אלטרנטיבית. קברו נמצא במערכת הנקשרת לנוף המדבר, לגן שסביבו ולמדרשת בן-גוריון, אך הוא אובייקט בעל משמעות ייחודית. גם בדרך זו ניסה בן-גוריון לדאוג שתהיה לו שליטה על המסר שיועבר לדורות הבאים.

מקום קבורתו של בן-גוריון נקבע, אם כן, שש שנים טרם מותו, עם מות רעייתו. הלווייתה של פולה הייתה צנועה יחסית, ולא נערכה על פי פרוטוקול ממלכתי. בקיבוץ

ובהם יצחק בן-צבי, קדיש לזו, ראובן ברקת, פנחס ספיר ויוסף אלמוגי.

39 ראו, Meron Benvenisti, *Sacred Landscape*, Berkeley 2000.

40 על הלימינליות של המדבר בחשיבה הציונית ראו, יעל זורבל, 'המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית', בתוך: משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות ספרות, ירושלים 2004, עמ' 223-236.

41 שבתי טבת, 'מלך המדבר', הארץ, 5.12.1973.

42 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604-1605.

שדה בוקר הונח ארונה בצריף שבו גרה המשפחה ונרות הודלקו סביבו. הארון הוסע למדרשת שדה בוקר והוכנס לאולם הספרייה (היום מכון מורשת בן-גוריון), שהיה מקושט בירק ובפסים שחורים. סביב הארון ניצבו במשמר כבוד חניכי המדרשה, ולהלוויה באו שרי הממשלה, ראשי העיריות הגדולות ובני משפחה. הטקס נוהל בידי הרב שלמה גורן, הרב הצבאי הראשי. נשאו הספרים יוסף יעקובסון, מנכ"ל קרן הנגב (שלאחר מותו של בן-גוריון שינתה שמה ל'יד בן-גוריון') וחברת הכנסת דבורה נצר. נצר בדבריה הדגישה את תפקידה של פולה כעזר נשי לראש הממשלה: 'בכל המצבים ידעת ליצור בית חם – למלכים, לרוזנים ולפועלים'.⁴³ בהלוויה לבש בן-גוריון מכנסי חקי חורפיים ומעיל רוח (בטלדרס), חבש כומתה (כובע ברט) שחורה, וכך תואר בעיתון הארץ: 'במהלך הלוויה החזיקו את בן-גוריון בנו עמוס ונכדו יריב. אך הוא עמד איתן כששפתיו קמוצות ועיניו אינן משות מהארון השחור'.⁴⁴

המקום הוכשר לאחר הלווייתה של פולה בן-גוריון. לצורך ההכשרה נדרשו עבודות עפר ששינו את פניו של המקום, ורחבת טקסים נבנתה מעל קברה. למעשה המצבה של פולה, יחד עם המצבה ומקום מנוחתו של בעלה, ממקמים גבוה מעל מקום מנוחתה.⁴⁵ כאשר הידרדר מצב בריאותו של בן-גוריון, החלו גורמים שונים מתכננים את ההלוויה ואת אתר הקבר. רשות הגנים הלאומיים החליטה לתכנן את אחוזת הקבר עוד בימי חייו של בן-גוריון. בנובמבר 1970 הייתה פגישה ברשות הגנים, ובה הוחלט על העקרונות הארכיטקטוניים ועל עיצוב הגן. יהושע כהן, ידידו של בן-גוריון מקיבוץ שדה בוקר והאיש הקרוב אליו ביותר, הציג כמה בקשות. הוא התעקש על עיקרון שהאדריכלים התקשו לעמוד בו: המקום ימלא את ייעודו בימי חול ובימי טקס, ולא ישרה אווירה של תיאטרון 'דיק למחצה', כאשר קהל המבקרים מועט. כמו כן ביקש לשמור על איזון בין הגינון והטיפול של הקבר לזה שבמדרשה, אחרת 'יווצר חיץ בלתי רצוי בין שני האלמנטים'.⁴⁶ בדבריו של יהושע כהן אפשר להבחין במודעות לפרובלמטיקה שיצר קברו של המנהיג הלאומי שאף שהוא ממוקם בפריפריה הגאוגרפית, הוא מבטא גם את ערכיו של המרכז. כהן חשש שהמקום יעמוד שומם, דבר שאינו לכבודו של המנהיג, ושסביבתו תהיה מוזנחת. הוא ביקש לעשות שימוש בקברו של בן-גוריון, שימוש שהלה ניסה לעשות בחייו: לרתום את רמותו לצורך גיוס משאבים לנגב. ואכן, הוא קלע לבעיה שהתממשה בעתיד: תלונות של מבקרים על ההזנחה באזור הקבר.⁴⁷

43 ארציאלי, פולה.

44 שם.

45 לאור היחסים המורכבים בין דוד בן-גוריון לרעייתו ציין זאב צחור, שהיה מזכירו של בן-גוריון בשנותיו האחרונות: 'נוצר מצב שהקברים שלהם, שלכאורה צמודים, נמצאים בהפרש גובה של 17 מטר זה מזה. בעיניי יש לזה משמעות'. אמירה לס, 'מלכות דוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 2.5.2008, עמ' 28.

46 יאיר שלג, רוח המדרב: סיפורו של יהושע כהן, תל-אביב 1998, עמ' 222.

47 שניים מתוך מכתבי התרועמות על הזנחת אתר הקבר. האחד של ילדי כיתות ו' עד ט' מקוצצת יכנה: 'לצערנו הוכינו כולנו בתדהמה על ההזנחה הרבה שהייתה מסביב לקבר. [...] מרשים לנו לעצמנו

לאחר מותו של בן-גוריון פרסמה רשות הגנים הלאומיים מכרז להקמתה של אחוזת הקבר. הרשות הכריזה על תחרות פומבית לעיצוב האתר שבה התבקש המתכנן להציע תכנון רעיוני לעיצוב רחבת הקבר וסביבתה, כך שאחוזת הקבר תהווה מקום הולם לעלייה לרגל של המוני בני נוער, אזרחי המדינה, יהודי התפוצות ומבקרים מחו"ל, ותשמש אותם בכל ימות השנה ובאירועים מיוחדים. צביונה של אחוזת הקבר יהיה כשל פארק ויישא אופי צנוע, עממי, ועם זאת מלא הוד, תוך ניצול נוף הנגב.⁴⁸ במכרז השתתפו אדריכלים, פסלים ואמנים. יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים, אמר: 'ראינו בבקשת בן-גוריון צוואה שעלינו למלאה. רצינו שכל עם ישראל ישתתף במכרז. לבסוף צמצמנו את ההצעות ל-54'.⁴⁹ כל חתני פרס ישראל לאדריכלות היו בין השופטים שנדרשו לקבוע את התכנית להקמת הגן.⁵⁰ אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור נבחרו לתכנן את אחוזת הקבר, ותכניתם אושרה בידי הממשלה. אמנם, במכתב שהעביר ינאי למזכירות הממשלה בנושא תכנון אחוזת הקבר של בן-גוריון הוא סבר כי 'ללא ספק היה רצוי להרוס את בנין הספרייה על מנת ליצור חלל מתאים והולם סביב אחוזת הקבר',⁵¹ אך בהצעה עצמה נכתב כי על הבניין להיות משולב בתכנית הסופית.

הפארק ורחבת הקבר, המשתרעים על כתשעים דונם, מיועדים לתרגם את חזונו של בן-גוריון לתפיסה מרחבית של אדריכלות נוף. מבקר נלהב בגן תיאר:

ממגרשי החניה אתה עובר בתוך נתיב דמוי אפיק נחל, מוקף צמחים נדירים, עצים ומשתחי דשא ענקיים. הנתיב עובר בחלקו בין גבעות גולשות, הנפתחות למשטחי התכנסות, ממשיך ועובר בין צוקי סלעים, ועולה במדרגות של אבני נגב בצורות ובצבעים שונים [...]. לפתע, אתה 'נופל' אל רחבת הקברים, השוכנת על קצה הצוק, מול המדרב. עצים ענפים מצלים כאן על שני הקברים, השוכנים זה לצידו של זה.

לתבוע את עלבון האיש ומצפים אנו שהסביבה תנוקה ותהיה ראויה לאיש'. ארכיון קיבוץ שדה בוקר, מיכל 232, 28.12.1973. מבקר אחר התרעם על 'דשא רמוס ויבש וגדר עם חבלים קרועים'. הוא הוסיף וביקר: 'זלזול זה בערכים יסודיים ובכבוד לזכרם של מנהיגים שתרמו כה רבות לתקומת ישראל'. 18.4.1974, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), 6465/21ג.

48 פרוגרמה – התחרות פומבית-רעיונית לעיצוב אחוזת הקבר של דוד ופולה בן-גוריון ז"ל, 13.5.1974, ארכיון קיבוץ שדה בוקר, תיק 2. ראו עבודת גמר לתואר שני של מירי פלמ"ח, גורמים ותהליכים בבניית אתרי תיירות סביב מנהיגים לאומיים בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2005. על אחוזת הקבר ומבנים נוספים במדרשה ראו, בצלאל כהן ויצחק מאיר, בונים במדבר, קריית שדה-בוקר 2007. 49 דני קיפר, 'מצבת ב"ג: גן פורח בלב המדבר', ידיעות אחרונות, 24.11.1982 (להלן: קיפר, מצבת ב"ג). 50 החברים בוועדת השיפוט לבחירת המתכננים היו הפרופ' יגאל רדין; יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים; הארכיטקט אריה אלחנני, מנהל רשות הגנים הלאומיים; אהוד אבריאלי; עמוס בן-גוריון, בנו של בן-גוריון; מרדכי ברי-און, חבר הנהלת הסוכנות; יזהר סמילנסקי, סופר; יהושע כהן, נציג קיבוץ שדה בוקר; יוסף יעקבסון, יושב ראש קרן הנגב; הארכיטקט אלפרד מנספלד; טדי קולק, ראש עיריית ירושלים; הארכיטקט יעקב רכטר והארכיטקט אריה שרון.

51 מכתב ינאי למזכירות הממשלה, 6.1.1974, אב"ג, 6465/21ג.

הוא סיים את תיאורו במילים הבאות: 'מן הרחבה אפשר לצפות אל הנופים הפראיים של המדבר, ובמקום כזה, הביטויים כמו "נוף קדומים ונוף בראשית" מקבילים לפתע משמעות אמיתית'.⁵² יעקב ינאי אף הוא התפעם: 'לקחנו גבעה טרשית ושוממת שצפתה אל המדבר, ועשינו ממנה גן פורח. יש אנשים שלזכרם מציבים פסלים. אנו בחרנו בדרך אחרת. לא יכולה להיות מצבה מתאימה יותר לחזונו של דוד בן-גוריון מאשר הגן הזה'.⁵³

ו. מותו של מנהיג

בן-גוריון נפטר ב-1 בדצמבר 1973, בגיל 87, בבית החולים שיבא, לאחר שלקה בשבץ מוחי. העיתונות ליוותה את מאבקו על חייו:

דרמה אנושית ולאומית זו מקבלת משמעות היסטורית, כיוון שדומה כי לא רק דוד בן-גוריון לוחם כאן את חייו, אלא באופן מקביל נאבקת על המשכה תקופה הירואית שבן-גוריון היה סמלה [...]. קשה להינתק מההקבלה ההיסטורית בין האיש בן-גוריון והתקופה הקשורה בשמו, כששניהם נמצאים במאבק איתנים על קיומם.⁵⁴

את הרקע ההיסטורי היטיב לתאר הקריקטוריסט זאב, כשצייר חייל במוצב צופה במשקפת אל עבר האופק, בעת שבן-גוריון מתחמק דרך דלת.⁵⁵ עם מותו התפייט הסופר והעיתונאי מנחם תלמי: 'יום שקט ויפה למותם הבלתי-נמנע של ענקים'.⁵⁶ ואילו מאמר המערכת של מעריב הדגיש את משמעותו של הרגע, מעין יתמות קולקטיבית: 'מהיום – מדינת ישראל – היא מדינה ועם ללא בן-גוריון'.⁵⁷ לעומתם יהונתן גפן, בהתייחסו למלחמה שזה עתה נגמרה, המעיט דווקא בממד הדרמטי: 'לא, לא הייתי עצוב ממש כששמעתי על מותו. היו לי חודשיים קשים, ועכשיו – מה לעשות – לא כל שם של מת מעביר בי צמרמורת'.⁵⁸ עם היוודע דבר מותו של בן-גוריון היו גילויים רבים של אבל בישראל ובעולם, חלקם רשמיים וחלקם פרי יוזמה מקומית. כך, למשל, פקודת היום של צה"ל חייבה את היחידות להוריד את הדגל לחצי התורן, ויחידות משני צדדיה של תעלת סואץ (מותו אירע בעת שכוחות צה"ל שהו עדיין מעבר לתעלה) עשו זאת עוד בטרם הגיעה אליהן הפקודה, כאקט

ספונטני.⁵⁹ מנהיגי העולם שלחו תנחומיהם. נשיא ארצות הברית, ריצ'רד ניקסון, פרסם הודעה: 'העם האמריקני מצטרף אל עמה של ישראל באבל על מות האיש האמין. כפי שהיינו שותפים לאידיאלים שלו ולתקוותיו – לא רק לגבי ישראל אלא לגבי האנושות כולה – כך שותפים אנו באבידתה של ישראל'.⁶⁰ אליהם הצטרפו מנהיגי קהילות יהודיות ויהודים רבים ברחבי העולם. יהודים מערים שונות בברית המועצות, למשל, כתבו על 'המורשה המופלאה שהוריש לנו בחיר עמנו', שהיא לדעתם 'זרם חי ובלתי פוסק של לבבות מכל קצבי תבל המופנים לישראל'.⁶¹

העיתוננים התחרו ביניהם על תוארי הכבוד. מעריב, לדוגמה, הקדיש חלק מהגיליון לתיאור דמותו של בן-גוריון ודרכו, וצירף תמונה צבעונית שלו. חלק אחר של הגיליון כלל צילומים תחת הכותרת 'דוד בן-גוריון, האגדה שלעולם תחיה', והביא תמונות שלו עם גדולי עולם. יהושע גלבוץ כתב: 'מעטים האנשים בתולדות העולם, שדמותם הייתה לאגדה בימי חייהם. דוד בן-גוריון הוא אחד מפמליה נדירה זו'.⁶² מעבר להתייחסות אל בן-גוריון כבכיר מנהיגיה של מדינת ישראל ומכוון האומה, רבו גם ההתייחסויות אליו כאל דמות מקראית-מיתולוגית גדולה מהחיים (הפוליטיים). 'במותו של בן-גוריון אבד לעם היהודי מנהיג בעל שיעור קומה תנכ"י', אמר הרב הראשי שלמה גורן.⁶³ הספרו של העיתונאי אורי קיסרי תחת הכותרת 'הקבר במדרשה', ביטא את המיתוס המקראי: 'הילד שנולד לפני 87 שנים בגלות פלונסק הרחוקה, ייספג עכשיו בעפר מולדתו של דוד הראשון, בן ישי'.⁶⁴ משה שמיר חיבר את המת אל אישים מהעבר: 'אנו שוב עם תמרורי הדרך הגדולים: אברהם, משה, יהושע, דוד, שלמה, המכבי, וכן הלאה – הלוי, הרמב"ם, המהר"ל, הבעש"ט, הרצל, ויצמן, בן-גוריון. פתאום כאילו הושלכה אלינו שוב השרשרת הגדולה, להיאחז בה. קומתנו נזקפת שוב עם הפסגות, ומשם נושבת בנו נשימת הנצח'.⁶⁵ הגדיל לעשות עובד בן-עמ"י, במאמר שנקרא 'אגדת בן-גוריון': 'שמו של דוד בן-גוריון

59 מעריב, 3.12.1973.

60 שמואל שגב, 'ניכסון: עלינו ללמוד ממופת חייו של בן-גוריון בחתירתנו לשלום', מעריב, 2.12.1973. עם זאת, מסיבות שקשורות במלחמה שזה עתה הסתיימה, מנהיגי העולם לא הגיעו להלוויה. העיר על כך כתב על המשמר: 'בהלוויה חסרו משלחות רמות-דרג בכיר ביותר מחו"ל. האדם שהיה הסמל האישי המוכר של תקומת ישראל וגאולת היהודית, ראוי היה שיחלק לו כבוד אחרון מנהיגי העולם. הוא השתווה איתם ואף עלה עליהם והעלה את קרנם. הם החמיצו הזדמנות להפגין הזדהות, הוקרה ואהדה לעמית-מנהיג ולהשתבח מעצם נוכחותם במעמד הפרידה ממנו, כשם שהתאספו סביב ארונו של קנדי, דה-גול, ארנואר [...] הם הוכיחו שגם כמנהיגים נשארו פוליטיקאים וכי גם ב"איגוד המקצועי" של מנהיגים יש הבדלי דרגות רציניים', אריה פלגי, 'מנהיג בשר ודם', על המשמר, 5.12.1973 (להלן: פלגי, מנהיג).

61 אב"ג, 6471/203.

62 יהושע א' גלבוץ, 'אגדה בחיים', מעריב, 2.12.1973.

63 'הודעות אבל על מות דוד בן-גוריון', דבר, 2.12.1973.

64 אורי קיסרי, 'הקבר במדרשה', מעריב, 7.12.1973.

65 משה שמיר, 'סוף הצעדה – ראשית הדרך', מעריב, 2.12.1973.

52 קיפר, מצבת ב"ג.

53 שם. האדריכל ליפא יהלום התבטא בצורה דומה: 'הדרך העוברת בנוף שעוצב כאזור מבותר היא דרך החתחתים המובילה אל המרחב, כשמסביב הירק, הצמיחה והפריחה. מה עוד פרט לגורמים אלה יכול לבטא את מורשתו של בן-גוריון?' שם.

54 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1603. מתוך מעריב, 25.11.1973.

55 הארץ, 3.12.1973.

56 מנחם תלמי, 'אגדה מופלאה שלעולם לא תמות', מעריב, 2.12.1973.

57 'יומן מעריב', מעריב, 2.12.1973.

58 יהונתן גפן, 'הצד הרביעי של המלחמה: כן לזקן', מעריב, 7.12.1973.

יתנוסס לעד בהיסטוריה היהודית לצידם של יהושע בן-נח, דוד המלך ויהודה המכבי בהדר גבורתם וחולשותיהם [...]. דמותו של בן-גוריון, מעייני רוחו, היו לסמל, לא רק בעמנו, אלא גם בעולם כולו. דמות מופלאה אשר גילמה את מסורתו וחוכמתו של הסב בעמים, על כל התוסס והרענן אשר בצעירי הדור [...]. בן-עמ"י סיים בדברים הבאים:

היום, שמו של בן-גוריון הפך לאגדה, והוא משקיף ממרום ורואה את העם מצדיע לו – נציגי שבעים דורות, נשמות מייסדי האומה, שופטיה ומלכיה, בניה ובנותיה, כל הטבוחים והשרופים, כל הרוגי מלכות, עולי הגרדום, כל אלה שנפלו על קידוש השם וכל אלה שהוציאו נשמתם בטהרה במלחמות על שחרור המולדת ותקומת ישראל [...]. אשרי הדור שזכה לקברניט כזה, לשר ניצחון אשר פרשת חייו הפכה לאגדה שאבות ואמהות יספרו לבניהם מדור לדור.⁶⁶

הממשלה התכנסה לשיבת אבל מיוחדת. חברי הממשלה עמדו מול תמונה של בן-גוריון וראש הממשלה גולדה מאיר ספרה לו: 'אם בן-גוריון היה דרוש לנו בתקופות הקדמות, החמורות, היה שבעתיים דרוש לנו עכשיו, במלוא כוחו להנהיג את העם גם למאבק ואולי לשלום [...]. עולמנו נעשה עצוב יותר בהילקח מאתנו בחיר העם'.⁶⁷ נשיא המדינה, אפרים קציר, קלע לרחשי לבם של רבים באומרו ש'עם מותו של ד' בן-גוריון אבד העם היהודי את גדול מנהיגיו שברור הזה'.⁶⁸

ביטויי האבל והצהרות המנהיגים ביטאו הכרה קולקטיבית במקומו הבכיר של המת בהיסטוריה של המדינה. שאלת עיצובו של הטקס הפורמלי הייתה מורכבת יותר, וכמובן ספונטנית פחות. היא הביאה לידי ביטוי סדרה של הגיונות משלימים וסותרים, שהחשובים שבהם היו ההיגיון הלאומי, ההיגיון הביורוקרטי וההיגיון המיתי. את ההיגיון הלאומי ייצגו נציגי המוסדות הממלכתיים; את ההיגיון הביורוקרטי ביטא במקרה זה הצבא; ואילו את ההיגיון המיתי ניסה לכפות המנהיג (המת) עצמו.

ז. הביורוקרטיזציה של המיתוס: סיפורו של תיק 'חבצלת'

שני הגורמים העיקריים שהשפיעו על מסלול ההלוויה ודפוסיה היו רצונו של בן-גוריון עצמו, כפי שבא לידי ביטוי בצוואתו, ותכנית פעולה מגובשת שהכין הצבא. תכנית הפעולה הייתה תגובה על אי שביעות הרצון מהדרך שבה התנהלו הלוויותיהם של הנשיא יצחק בן-צבי (1963) ושל ראש הממשלה לוי אשכול (1969), שגם הן אורגנו על ידי הצבא והממשלה. כך כתב סופר הארץ על לווייתו של לוי אשכול: 'נוקשות פרוטוקולרית שיוותה למאורע ציביון של שריד כמעט מאובן. הייתה ממלכתיות בלוויה, אך חסרה בה

העממיות שכה קרובה הייתה ללבו של לוי אשכול [...]. היו מוזמנים רמי מעלה ומדינה וקברניטי אומה, אך בצידי המדרכות נעדרו המוני העם, שביטויי אהבתם לאיש וחיבתם הכנה נתגלו פתאום בהיורדע מותו. הייתה מעין יתמות במסע'.⁶⁹ זו הייתה החוויה שממנה ניסו המארגנים להימנע. בתגובה על כך התקבלה החלטה להכין תיקי מבצע המפרטים את סדרי הלוויותיהם של אישים ממלכתיים תחת השם 'חבצלת', והתיק שהוקדש לבן-גוריון כונה 'חבצלת א' (דרום)'. חשיבותו של התיק הייתה רבה במיוחד בשל המינימליזם בפרטי ההלוויה בצוואתו של בן-גוריון.

לקראת מותו רענן הצבא את התיק והתכנון היה מפורט ומדויק, כמבצע צבאי לכל דבר. ראש אכ"א-פרט, אלוף משנה אליהו שריד, שלח מברק שסוג 'סודי' ו'בהול' אל ראשי הלשכות והמטות, ואל המפקדות בדרום הארץ שהופקדו על הטקס, שכותרתו הייתה 'הנדון: פטירת מר דוד בן-גוריון'.⁷⁰ המסמך כלל לוח זמנים מפורט מרגע הצבת הארון במשכן הכנסת, צפירת דומייה במשך שתי דקות, סדרי המראת המסוקים מירושלים למדרשת שדה בוקר, הורדת הדגל לחצי התורן בכל יחידות צה"ל, מסדרי אבל ופקודת יום של הרמטכ"ל. במסמך נוסף, שכותרתו 'הנדון – חבצלת א' (דרום) – כוננות לביצוע', נקבע כי 'בעקבות הכרזת כוננות למבצע 'חבצלת א' (דרום), התקיימו ישיבות של ועדת השרים והועדה הבין משרדית לטכסים מיוחדים בהן הוחלט על ביצוע המבצע בהתאם למפורט בתיק 'חבצלת א' של אכ"א-פרט'.⁷¹

פירוט ההוראות לטקס היה מדויק וקפדני. כך, למשל, 'להטסת מסע הלוויה יוקצו 3 מסוקים "יסעור" להטסת האח"מים (95 איש) ומסוק אחד "סופר פרלון" להטסת הארון ומלווי הכבוד'. נקבע כי במסע ההלוויה האווירי 'ראשון ימריא המסוק שבו הונח הארון ומלווייו. אחרי ימריאו יתר המסוקים בתדירות של כ-7-10 דקות'. המסמך הוכן בקפידה כה רבה עד שנוסח סעיף מיוחד הדין בפרטי הנחת הזרים, חלוקתם והסרתם: '7 מבין הזרים הרשמיים יוכנו כפולים, מערכת אחת לטקס האשכבה ומערכת שנייה לטקס הקבורה בשדה בוקר'. נכתב מראש, תוך חשיבה על כל פרט, כי במסוק שיחזיר את האח"מים [במסמך המקורי המושג הוא אר"מים – אישים רמי מעלה] יוטסו גם סרטי הטלוויזיה. סעיף מסוים במסמך דן בלבוש החיילים, ובסעיף אחר נכתב כי 'המסע הרגלי יעבור בין שדרת (שתי שורות) צוערים (בלתי ממונים) שתתפרס לאורך המסע הרגלי – ממקום נחיתת המסוק ועד אחוזת הקבר'.

ההלוויה התנהלה בהתאם לתיק המוקדם שהוכן בשינויים מסוימים. החשוב שבהם עסק בהגבלת היקף ההלוויה מסיבות ביטחוניות, אם כי הללו לא הובהרו די צורכן. מימוש תכנית 'חבצלת' ביטא צורך ביורוקרטי למסד אירועים לאומיים במדינה הצעירה. תיק המבצע מיקם כל משרד ונושא תפקיד בטקס הענקת הכבוד האחרון למנהיג לאומי

66 עובד בן-עמ"י, 'אגדת בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

67 מתוך הדיווח במעריב, 2.12.1973.

68 על המשמר, 2.12.1973.

69 נתן ריבון, 'ליקויים במסע הלוויה', הארץ, 3.3.1969.

70 מברק – 1541 בהול, 1.12.1973, גנזך המדינה (להלן: ג"מ), תיק 143.

71 מברק – 1334 מידי, 1.12.1973, שם.

והגדיר, למשל דרך האישים הנדרשים להשתתף ומספר זרי הפרחים, מהו הכבוד הראוי לנושא תפקיד ממלכתי.⁷² מבחינה זו הלווייתו של בן-גוריון משמשת מקרה בוחן מרתק לדרך שבה נוצרת 'מסורת מומצאת', המסתמכת על מסורות קודמות אך מתמודדת עם מצב חדש, ומבטאת בהסמלה את ערכיו של הלאום.⁷³

ח. מסע ההלוויה: מהפריפריה למרכז ובחזרה

כאשר אדם נפטר, הדרך שבה תיראה ההלוויה ויישמר זכרו היא לעתים פועל יוצא של רצונו וצוואתו; אך לעתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. כאשר מדובר בדמות ציבורית, בוודאי מנהיג לאומי, המדינה לעתים קרובות 'מנצלת' את טקס ההלוויה כדי להנחיל את הערכים החשובים לה, ומפקיעה את דמותו הן ממשפחתו ומקרוביו והן מהנפטר עצמו. בדוגמה שהוצגה קודם, טקס ההלוויה של לנין בברית המועצות היה לפולחן מדינה המוני, בניגוד לבקשתו המפורשת, שנתמכה על ידי אשתו ורבים מתומכיו. מקרה בן-גוריון הוא במידה רבה הפוך, ומזכיר יותר את הלווייתו של שרל דה גול. השפעתו של המנהיג הייתה דומיננטית בקביעת מקום קבורתו, טקס ההלוויה וההנצחה שבאה לאחריה, לעתים קרובות בניגוד למתבקש באתוס הלאומי.

צוואתו של בן-גוריון, שנחתמה ב-20 במאי 1973, הופקדה ב-2 בנובמבר של אותה שנה בבית המשפט המחוזי בירושלים בידי שר המשפטים לשעבר, יעקב שמשון שפירא. ההתייחסות בה להלוויה הייתה מצומצמת: 'אבקש כי יביאו אותי לקבורה בנחלת הקבר במדרשת שדה בוקר לצד קברה של פולה ז"ל. אבקש כי בעת הלווייתו וליד קברי לא ינשאו הספדים ולא יושמע ירי מטחי כבוד'. עם זאת, קביעת המקום והאיסור על ההספדים עיצבו הן את משמעותה של ההלוויה והן את הנצחתו.

ההחלטה להיקבר בשדה בוקר חייבה מסע הלוויה ארוך, מעין מסע צליינות שליווה את דרכו האחרונה של בן-גוריון. במותו חיקו מלווי הארון את המעשה שעשה בן-גוריון בחייו, התחילו את מסעם במרכז וסיימו אותו בפריפריה. השתיקה שכפה המת בצוואתו, שלא יינשאו הספדים, חייבה את המשתתפים להגות במשמעות האירוע מתוך הגיונו ומסלולו, ומנעה מאנשי ציבור לנכסו למטרותיהם. סביב ההלוויה, לפנייה ולאחריה, בעיתונים וברדיו של אותה תקופה, היה דיון נרחב עליה ועל דמותו של בן-גוריון, אך

ההלוויה עצמה התאפיינה בדממה יחסית, פרט להקראה מוגבלת של טקסטים לאומיים ואמירות הספד דתיות.

בבוקר הוצא הארון מבית החולים תל השומר. החזן הצבאי הראשי אמר תפילת אל מלא רחמים והבן עמוס בן-גוריון אמר קדיש. מסוק העביר את הארון אל קריית הממשלה. משם הוא הועבר על כתפיהם של אנשי משמר הכנסת אל המשכן. תחילה הוכנס הארון לטרקלין הכנסת, שם נערכה מעין הלוויה זוטא. את ההספדים (שנאסרו לפי הצוואה) החליף ביטוי לאומי: מנהל הרדיו, משה חובב, קרא קטעים ממגילת העצמאות. מאחורי הארון ניצב כר עם אותות ההצטיינות שבהם כווד על ידי מנהיגים עולמיים. שמונה מאנשי משמר הכנסת נשאו את הארון, מאחוריו דלקו שני לפידי זיכרון, משני צדיו עמדו ארבעה אנשי משמר הכנסת ושני רבנים צבאיים אמרו פרקי תהלים. על פני הארון עברו הנשיא, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, ועוד משלחות רשמיות ואישים ידועים. נשמעה צפירת אבל.

כתב מעריב, דב גולדשטיין, הביע את התרשמותו מהטקס, וציין כי גם במותו הראה בן-גוריון את הדרך שעליה על העם ללכת:

היה זה טכס צנוע, מאורגן בצורה מכבדת, כאשר הדבר הגדול היחיד בו היה רוחו של האיש הדגול, אשר יצא לדרכו האחרונה [...]. למדנו לדעת עד כמה מעמד הפרידה מרמז ומרגש יותר בלי הספדים ארוכים ומיגעיים. כמה הוד היה תחת זאת במזמורי התהילים של נעים ומירות ישראל, שנשאו ברוח הרעננה מעל ירושלים זו, שהרים סביב לה. גם בכך הורה הזקן את הדרך, בצוותו לכל ירעיפו עליו הספדים לרוב.⁷⁴

מסלול המעבר לציבור נפתח בשעה עשר בבוקר. העיתונים דיווחו שזרם המבקרים נמשך ללא הפוגה ושהדרכים למשכן הכנסת היו פקוקות. העיתון דבר דיווח:

הם באו באלפים, בקבוצות וביחידים, זקנים נשענים על מקלותיהם וצעירים במדים ובלי מדים וכתות בתי ספר ומוריהם, תושבי ירושלים ואנשים מכל הארץ, ותיקים ועולים, אנשים, נשים וטף. הם הלכו בדומייה, והתעכבו רגע מול הארון והמשיכו בדרכם. ברחבת הכנסת שרר שקט מוחלט.⁷⁵

הערכות דיברו על רבע מיליון אזרחים שהגיעו לעבור על פני הארון. מעריב סיכם את היום, שהוקדש להבעת הכבוד של העם והמנהיגים אל בן-גוריון: 'המראה המרגש ביותר היה דווקא בשעות הערב, כאשר גשמים החלו לרדת, ורוח עזה נשבה על גבעת הכנסת – ובכל זאת, לא מש הקהל העצום ממקומו. אלפים הוסיפו לעמוד בתורים מתפתלים בקור צובט, ולא ויתרו על הפרידה מהיהודי הגדול ביותר של דורינו'.⁷⁶ שבת סבת הרחרח על משמעותה

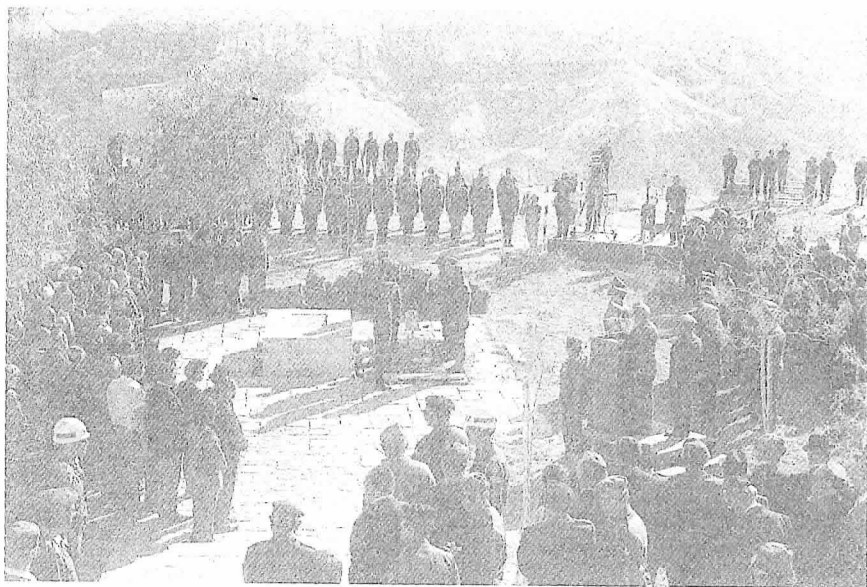
⁷² מאחורי תכנית 'חבצלת' הסתתרה דרמה חברתית ופוליטית גדולה, שהיו לה גם צדדים רכילותיים: מי ייקח חלק באירוע ההיסטורי המכונן, קבורתו של אבי האומה החדשה, ומי יקבל אישור לעמוד היכן בטקס הלוויה. האחריות ניתנה לעוזרו הנאמן של בן-גוריון, חיים ישראלי, והוגדרה בפתקים בצורות ובצבעים שונים. שמענו על כך בראיונות שערכנו, אך לא מצאנו מסמכים בארכיונים על תהליכי החלטה אלה.

⁷³ על מסורת מומצאת ראו, Eric Hobsbaum and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

⁷⁴ דב גולדשטיין, 'דרכו האחרונה', מעריב, 4.12.1973 (להלן: גולדשטיין, דרכו).

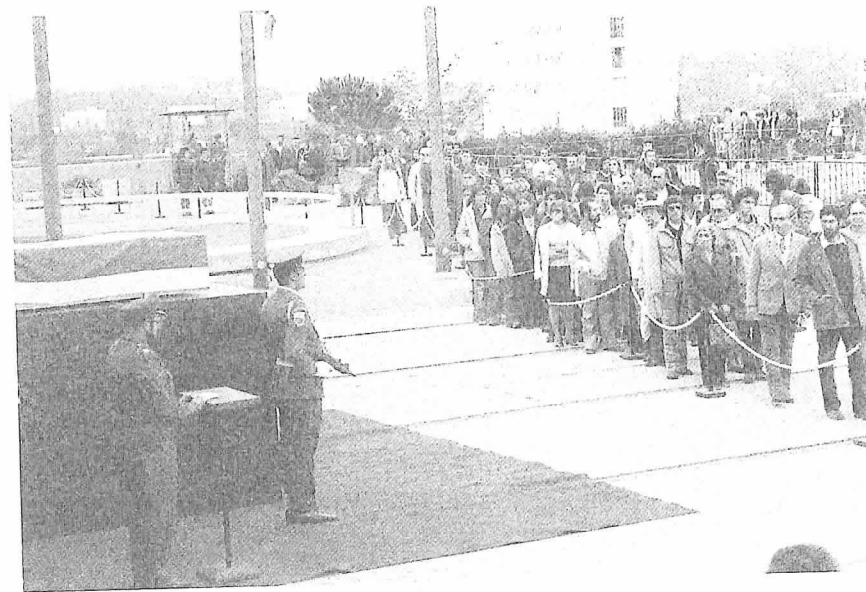
⁷⁵ 'רבע מיליון עברו על פני ארון בן-גוריון', דבר, 3.12.1973.

⁷⁶ 'זרם בלתי פוסק של נחלי-אדם בא להיפרד מדור בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

שרה בוקר, 3.12.1973
[צלם: יעקב סער, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

בוקר. המקום היה מוקף בגדרות חבלים וחוטי ברזל, ויריעת בד שחורה גדולה הייתה קשורה לבניין הספרייה ובלטה למרחוק. אחרי שיצאו האוטובוסים, התייצבו שישה חיילי הרבנות הצבאית הראשית משני צדי הקבר הפתוח. הארון הגיע במסוק החמישי שנחת באמצע המדרשה, מלווה בשישה סגני אלופים וארבעה סגני ניצבים. אחריהם ירדו בני המשפחה. בין המכובדים הראשונים שהגיעו לקבר הנשיא היו ראש הממשלה ויושב ראש הכנסת, אחריהם – שרי הממשלה ושאר המכובדים. פלוגת צנחנים דיגלה את נשקה. רק 150 איש הורשו להשתתף בטקס ההלוויה.⁷⁹ בשעה 13:20 התקרב לרחבה קומנדקר צבאי ועליו הארון. לידו עמדו במשמר כבוד אלופי צה"ל וניצבים במשטרת ישראל. הקהל היה שקט. דגל הלאום הוסר מעל הארון, איש הרבנות הצבאית קיפל את הטלית שמתחתיו, והארון הורד לקבר. הרב הצבאי הראשי קרא פרק תהלים והבן עמוס אמר קדיש. מאחורי הקבר, בכיוון נחל צין נערמו מבעוד מועד סלי גומי שחורים מלאים באדמת המדבר. הם הועברו בידי חיילי הרבנות הצבאית מיד ליד, ותוכנם נשפך לתוך הקבר עד שכוסה הארון. החזן השמיע תפילה, זרי פרחים הונחו על הקבר. בכך תם הטקס, והאבלים פנו לשוכן לביתם. כתב על המשמר התרשם מהדיוק הסימבולי של ההלוויה:

ירושלים, 2.12.1973
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

של ההתחברות העממית אל בן-גוריון, הקשר המורכב בין מנהיג למונהגים, כפי שבאה לידי ביטוי בטורים של מבקרים:

אולי הרגע היפה ביותר – להשתרך בתור הארוך המתפתל על גבעת הכנסת. הלילה בהיר, הכוכבים נוצצים, הקרקע והמרצפות הלחות מחזירות אורם. האד הננשף מחמת הקור מפיות העומדים בתור מדמה אותו לרכבת ענק, הנושפת במעלה ההר. גברים, נשים, זקנים וטף דחוקים זה בזה, וכל אחד בדרכו שלו מתייחד עם בן-גוריון והולך לחלוק לו כבוד אחרון. לכל אחד שמורה בלב פינה לבן-גוריון, אפילו לתינוק זה הנישא בידי אביו. מי יודע, אולי מדמה הוא שהזרקור מעל רחבת הכנסת הוא בן-גוריון ולכבודו עלתה המשפחה ממגדל-העמק, וכאשר יגדל התינוק ויהיה לאיש ייזכר תמיד באור הגדול.⁷⁷

למחרת בבוקר נשאו חמישה מסוקים את הארון ואת המכובדים אל טקס ההלוויה בשדה בוקר. כתב מעריב התפייט: 'שאון המסוקים המתרוטטים המזחיש לקהל הדומם, כי בחיר האומה עזב לתמיד את עיר דוד שאהב'.⁷⁸ בצהריים הגיעו המסוקים למגרש הכדורגל של המדרשה, ואלהים הצטרפו חמישה אוטובוסים ועשרות תושבי המדרשה וקיבוץ שדה

79 דווקא לעיתון ידיעות אחרונות לא היה נציג. שנים לאחר מכן סיפר איתן הבר כיצד, כנציג העיתון בטקס, החמיץ את האירוע, והדיווח שלו התבסס על האזנה לרדיו. לפי הדיווח שלו השתתפו בטקס רק 120 איש. איתן הבר, 'איך פיספסתי את בן-גוריון', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 11.4.2008.

77 שבתי טבת, 'מלך מדבר', הארץ, 5.12.1973.
78 גולדשטיין, דרכו.

מעמד הקבורה בשדה בוקר היה כולו פשוט ושגב. הוא שיקף את ייחודה של מדינת ישראל, הקנה לו את המימד ההולם את המדינה ואת מורה דרכה. הנוף המדברי הישרה על הכל אווירת קדומים של בראשית חלוצית והדגיש את הבדידות, נחלת העם וטבע המנהיג המת. מיעוט המשתתפים העניק לטכס אינטימיות ופרטיות 'לאומית', החיילים היפים והחיילות החינניות ביטאו משהו מן העתיד, מן הצמיחה, שיוצגו גם על-ידי עצים וירק מעטים ועל-ידי בניינים המצטיירים באופק. אמירת הקדיש על-ידי הבן עמוס 'לאבא ולאמא' העניקה להתכנסות הממלכתית את הנימה האנושית הבר-רדמית שלה זכאי, יותר מזה, בה חייב אפילו מנהיג מורם מעם.⁸⁰

לא הייתה זו אמנם ההלוויה הראשונה של ראש ממשלה ומנהיג בישראל, אך הדפוסים הפורמליים טרם נקבעו, וכתוצאה מכך עלו טענות עקרוניות סותרות; מצד אחד נטען שמה שנעשה היה יותר מדי, ומצד שני שלא נעשה די. אישה התייחסה לקירבה למלחמה והפנתה, בניסוח מעט מסורבל, את השאלה הבאה לראש הממשלה: 'האם היה צורך, הגיוני שאמהות ונשים שכולות, שבניהם נפלו לא תעמודנה לזכרו של בן-גוריון בעוד שלא עמדו לזכרו של בנם שנפל למען המולדת?'⁸¹ היא זכתה לתשובה פורמלית מלשכת ראש הממשלה: 'אין לצפירה לזכרו של בן-גוריון כל קשר, וכמובן שאין היא באה להמעיט, חס וחלילה, מזכר יקירינו ובנינו'.⁸² כנגד הביקורת כי טקס ההלוויה היה מכובד עד כדי חוסר רגישות לנופלים בקרב, הייתה גם ביקורת הפוכה. במכתב אל שמואל אלמוג, מנכ"ל רשות השידור, התרעם המלונאי יקותיאל פדרמן שלאחר ההודעה על פטירת בן-גוריון נמשכו השידורים כפי שתוכננו מראש, כולל ראיון עם ראש הממשלה, גולדה מאיר. הוא זעם על כך וטען כי מן הראוי היה 'להפסיק את השידורים לזמן מסוים או לנגן מוזיקת אבל כשגדול מנהיגי הדורות של עם ישראל נפטר [...]'. אנו יכולים ללמוד מעמים קטנים בעולם, כיצד הם נותנים כבוד למנהיג שהולך לעולמו'.⁸³ ככלל, הטקס שנתן אפשרות לרבים לחלוק כבוד אחרון אך בה בעת כיבד את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה ובשביעות רצון. אווירתו המכובדת שהייתה קשורה להימנעות מהספרים שכפה בן-גוריון, הייתה לרצון רוב הצופים.

אולי ההיבט המשמעותי ביותר של ההלוויה היה נוכחותם הבולטת של שני גופים, הצבא והרבנות, שנעדרו מצוואתו של בן-גוריון. למרות חשיבות הממלכתיות בתפיסתו, ומניה וביה מרכזיות הצבא בחזון זה, לא הזכיר בן-גוריון את הצבא כסוכן וזכרון שלו. אם

80 — פלגי, מנהיג.
81 2.12.1973, אב"ג, 6471/201.
82 שם.
83 מכתב פדרמן לאלמוג, 2.12.1973, אב"ג, 6471/201.

כך לגבי הצבא, על אחת כמה וכמה כך לגבי הרבנות, שבמקרה זה תפקידה נגזר מהנחות היסוד של הטקס היהודי. חילוניותו של בן-גוריון הייתה נדבך מרכזי בהשקפת עולמו (אף המשיחיות בהשקפת עולמו הייתה מחולנת). אם הגיע להסדרים עם הרבנות, היה זה פרי אילוצים פוליטיים ולא עקב השקפה פוזיטיבית.⁸⁴ מקומם הדומיננטי של הצבא והרבנות בטקס מלמד רבות על תפקידם המרכזי של המיליטריזם ושל התאוקרטיה בעיצוב הסדר הסימבולי של המדינה בעשורים הראשונים, תפקיד שימשיך לעצב את המיתוסים הלאומיים בשנים הבאות.⁸⁵

ט. השתיקה, תחליפיה ומשמעותה

כותבי ההיסטוריה ומחברי ביוגרפיות על בן-גוריון לא תיארו, ובוודאי לא הרחיבו, בנושא ההלוויה. הביוגרף מיכאל בר-זוהר, באפילוג קצר, 'קול הדממה', לשלושת הכרכים הגדולים שכתב, הקדיש לאירוע שורות קצרות: 'ההלוויה נערכה בדומיה, שהיתה חזקה ומסעירה יותר מכל נאום, קינה והספד. ומשתם הטקס והאבלים הלכו לדרכם, נותרו שני הקברים לברם — שני גושי אבן מסותתת, משקיפים מראש צוק מדברי אל נוף האלמוות של נחל צין'.⁸⁶ בר-זוהר זכר וציין את הדומייה, והאפקט התחזק כשהוא התייחס לשני הקברים הבודדים שנותרו במדבר השומם והדומם. תיאורו מתאים לרושם של צופים אחרים. המשתתפים בהלוויה ציינו את ההשפעה שהייתה לצו השתיקה. כתב מעריב, לדוגמה, חש מוגבל על ידיה: 'פתאום אתה רוצה להגיד משהו. מתבקש לך, מזדעק לך. רק לומר לו: "שלום בן-גוריון"'. רק להפרד. רק מילה אחת. אבל אסור. הכל שותקים. שכך ציווה האיש. רק רוח חרישית נוהמת'.⁸⁷

למרות זאת, בתיאורי ההלוויה והקבורה במשך שני הימים שבהם נערכו אפשר להבחין כי לא הייתה שתיקה או שהיא לא הייתה מלאה. הטקסים היו בעלי אופי יהודי-דתי, ואל תוך הריק שנבע מהשתיקה שציווה בן-גוריון נכנסו בעיקר דוברים דתיים. לעתים היה זה הטקסט הקנוני הדתי, למשל הרבנים הראשיים שקראו מתהלים, ספר המיוחס לדוד המלך,

84 על בן-גוריון והדת ראו, למשל, צבי צמרת, 'בן-גוריון, ה"שולחן ערוך" וה"שולחן" החדש: לשורשי המתח בין בן-גוריון ובין היהדות הדתית', בתוך: אבי שגיא ורב שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן 2003, כרך ג, עמ' 401-420; דן-יחיא, ממלכתיות; דוד אוחנה, 'משיחיות חילונית כתיאולוגיה פוליטית: המקרה של דוד בן-גוריון', בתוך: כריסטוף שמידט ואלי שינפלד (עורכים), האלוהים לא ייאלם רום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים 2009, עמ' 204-225; אשר כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות, ירושלים 1998.

85 על הדת כמרכיב אינהרנטי בציונות ראו, למשל, אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ודיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993; ברוך קימרינג, 'דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל', זמנים, חוב' 50-51 (1994), עמ' 116-131.

86 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604.

87 גולדשטיין, דרכו.

וכך הציבו במשתמע את דוד בן-גוריון בהקשר דתי. היו תפילות קדיש ואל מלא רחמים. זכות הדיבור, שנלקחה מתומכיו החילוניים, ניתנה לדוברים דתיים שהעניקו משמעות משלהם לרמותו של ראש הממשלה.

רב בית החולים הדסה, הרב יעקב ריבובסקי, ספר: 'אבד למדינת ישראל אדריכלה, מחוללה וקברניטה'. בהספרו קשר את פרשת השבוע לפטירת בן-גוריון, בדברו על סולם יעקב, שרגליו על הקרקע וראשו בשמים. 'נדמה לי שדוד בן-גוריון הוא האיש אשר נשתל בדורנו מאת ההשגחה העליונה להגשים רעיון זה. בהנהגתו הראה לעם שאפשר להיות מוצב ארצה וגם להגיע למטרות עליונות ביותר, שמיימיות, לעידן של גאולה שלישית, שחרור הארץ, כינון ממשלת ישראל וקיבוץ גלויות'.⁸⁸ הוא העניק לבן-גוריון מעמד הנובע מפגישתו עם אחד ממנהיגי היהדות החרדית, והעניק גירסה משלו למפגש המפורסם בין בן-גוריון לחזון-איש:

בן גוריון זכה לנשמה עילאית גדולה, וכך העיד עליו גאון הדור, בעל החזון איש זצ"ל. אחרי הפגישה המפורסמת, שהיו סגורים כמה שעות, והוחלט ביניהם שלא לפרסם שום דבר מסיכומי פגישתם ושישאר סוד כמוס עד בוא המשיח. זכורים לי שני הדברים. בן-גוריון בצאתו אמר לכתבים: 'ראיתי כאן לפני אדם אשר הוא מוצב ארצה וראשו מגיע השמיים'. והחזון איש אמר למקורביו: 'יצא ממני איש עם נשמה גדולה'. היהדות הדתית חייבת לו רבות. הוא הניח יסודות לאפשר חיים משותפים בין דתיים ללא דתיים.⁸⁹

תוצאת הלוואי של השתיקה הייתה שהלוויה קיבלה נופך דתי מובהק, והדתיות שלה אף הודגשה. כותרת כתבתו של כתב מעריב, הייתה: 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן-גוריון'.⁹⁰ בהלוויה היו מרכיבים חילוניים ולאומיים. למשל, הקראה ממגילת העצמאות או מדברי בן-גוריון, וכמובן תפקידו המרכזי של הצבא. ספק אם בן-גוריון רצה שהוויתור על ההספרים יקנה צבע דתי חזק במיוחד, אך היה זה תוצר לוואי כמעט הכרחי בהקשר של התנהלות הלוויות בישראל, ושל השתיקה שגזר על תומכיו ועל ראשי המדינה.⁹¹ השתיקה העידה יותר מכול על היעדר (חילוני), ריק שאליו פלשו טקסטים קנוניים ולא קנוניים שהחילוניות הישראלית הצעירה לא גיבשה להם עדיין תחליף ראוי.

88 אב"ג, 6471/20.

89 שם.

90 יהושע ביצור, 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן-גוריון', מעריב, 4.12.1973.

91 בעוד שבטקס ההלוויה ניכסה הציגות הדתית את בן-גוריון, מאז הוא מנוכס בחזרה באזכרות הנערכות ביום השנה במדרשת בן-גוריון. כאשר מצוות האיסור לשאת הספרים הוסרה מעל הדוברים, ואליהם מצורפים קטעי קריאה ושיירים של מקהלת צה"ל. כך מעוצבת דמות לאומית המטילה את צלה על הביטויים הדתיים שהצטמצמו בטקסים השנתיים, ונותרו מהם רק הקדיש ואמירת אל מלא רחמים.

ראוי להקדיש מחשבה נוספת למשמעותה של השתיקה שכפה בן-גוריון על ההלוויה. אפשר לראות בה ממד מתנשא, הרומז כי מנהיגי הזמן, שבן-גוריון המעיט בהערכתם, עד לא מזמן יריביו הפוליטיים המרים, אינם ראויים להספידו. אחד הצופים ראה בשתיקה ביטוי למעבר הגיוגרפי של בן-גוריון ממעמד של פוליטיקאי בן-תמותה לדמות מיתית, הנישאת מעל לסכסוכים הקטנוניים של הפוליטיקה בת-הזמן:

הדממה הזאת ועקה. האלם הזה, שגזר דוד בן-גוריון ז"ל, על החולקים לו כבוד אחרון – לא לנאום, לא להספיד, לא לקונן – דיבר אתמול בחלקת הקבר של פולה ודוד בן-גוריון בשדה בוקר, יותר מכל הנאומים. לא רק מילים חודרות ללב. גם הדומייה מפלסת לעצמה דרכים.

אחדות השתיקה. הכל שותקים. האם לזה נתכוון בן-גוריון? ההיה זה מניצוצות גאוניות? שלפי שהדיבורים הרבים עליו ועל אישיותו ועל דרכו ועל מלחמותיו, הקטנות וגדולות, נתלווה אליהן לא מעט פילוג ופירוד לבבות, ביקש שבדרכו האחרונה, לפחות, תלווה אותו השתיקה המאחדת.⁹²

מדוע תבע בן-גוריון כי לא יישמעו הספרים בהלוויה, וכך תהפוך הדממה לחוויה המכוננת של הסתלקותו מן העולם? לפנינו שוב משחק בין תפיסת ההנצחה המיתית של בן-גוריון לבין ההיגיון של המדינה והביורוקרטיה. בן-גוריון ניסה לעצב את דמותו במסגרת מיתית רחבה, שתחבר אותו אל ההיסטוריה הלאומית המונומנטלית. להסדרי ההלוויה התייחס כשוליים, הוא לא חפץ להתחבר עם פוליטיקאים בני התקופה או עם החברה הישראלית האבלה. נאומים שהיו מציינים את דמותו בהקשרים בני הזמן היו פוגעים ביסוד המיתי של ההלוויה ויוצרים אלטרנטיבה פרשנית לדמותו ההיסטורית. חשיבותה של השתיקה נבעה מהיעדרו של דיבור אלטרנטיבי. דיבור כזה של המימסד הפוליטי והביורוקרטי יוצר רוטיניזציה של האבל. כאשר ניסה בן-גוריון לעצב הנצחה חלוצית, המתבוננת אל המסלול שעברו בני ישראל בדרכם ממצרים ומאתגרת את החברה הישראלית במבט ביקורתי על מעשיה ומחדליה, הספרים קונטקסטואליים יכולים היו למשוך את תשומת הלב מהמסר המרכזי אל ההווה הפוליטי.

על קברו של בן-גוריון, שאותו עיצב הפסל עזרא אוריון, נחרטה, פרט לתאריכי הלידה והפטירה, רק שנת עלייתו לארץ.⁹³ התפקידים הפורמליים הבכירים שמילא, ראש ממשלה ושר ביטחון, אינם מופיעים בכיתוב על המצבה. בכך ביקש להדגיש ולייחד את חשיבות עלייתו לארץ ישראל: מבחינתו, זהו תאריך הולדתו האמיתי. הדגשה זו תואמת את השקפת עולמו על מרכזיותה של ארץ ישראל, השקפה שביטא בניסוח שתרם למגילת העצמאות: 'בארץ ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית'. ציון שנת העלייה לארץ על הקבר הייתה דרכו להעניק למותו משמעות מיתית, לעצב

92 גולדשטיין, דרכו.

93 כך נכתב גם על קברה של פולה, ואיננו יודעים אם היה זה לרוחה.

מעין הגיוגרפיה עצמית, בכורכו את הביוגרפיה הייחודית שלו עם הביוגרפיה הלאומית המונומנטלית. כוונתו זו, הברורה בכיתוב שעל הקבר, תקפה גם בכפיית השתיקה על מסע ההלוויה.

י. המבט הביקורתי של האב המייסד

בביוגרפיה על ברל כצנלסון תוארה דרכו האחרונה. התיאור מסתיים במילים הבאות: 'במשך 35 השנים שחלפו מאז הלכו לעולמם רבים וטובים; אולם אותה תחושת האבל על אבירה שאין לה שילומים, לא שבה. לאחר שנים אמר סופר עברי, שהיה אז צעיר לימים: הייתה זו ההלוויה האחרונה, שאנשים הצטערו בה באמת'.⁹⁴ אפשר להתווכח אם האמירה הזאת, המיוחסת לאלכסנדר סנד, נכונה. בהלווייתו של בן-גוריון הושמעו ביטויים רבים על אובדן דמות היסטורית מכוננת, וניכרה תחושת היתמות הקולקטיבית. עם זאת הביטויים של צער, של אבל ושל כאב היו מעטים, ולרוב ביטאו שגרת דיבור. ביטויים כגון אלה נאמרו בהלווייתו של דוד בן-גוריון הייתה אירוע בעל משמעות לאומית והיסטורית, והוא הובן ככזה בזמנו. הרגשות (במידה שהיו) הודחקו לקרן פינה; את מקומן תפסה הממלכה. בן-גוריון ניסה לעצב את מקומו בהיסטוריה המיתולוגית של העם בניסיון, שהצליח בחלקו, לנטרל מערכות משמעות אלטרנטיביות שהציגו את מותו בהקשרים שבהם לא חפץ. התכנון שלו התייחס לזמן הארוך המיתולוגי תוך הקרבה של הזמן הקצר הפוליטי. כאדם אשר טיפח מיתוסים במהלך חייו והבין היטב את שימושיהם, הוא בחר להרחיק את עצמו מהפוליטיקה היומיומית ולאסור על אחרים לדבר עליו ובשמו. המוטיבים שהיה חשוב לו להדגישם בהלוויה ובקבורה היו זיקת האומה אל עברה המיתית, זיקה שהובלטה באמצעות המראה של נחל צין; החלוציות המתמדת כדרך חיים ההולכת כל העת אל אתגרים חדשים; חשיבותו של הנגב (ההליכה דרומה, אם לעשות פרפרזה על דבריו של פרדריק טרנר) והעיקרון המודרניסטי של הפרחת השממה.

עקרונות אלה היו אנכרוניסטיים כבר בחייו של בן-גוריון, והוא נדחק לשוליים שרבים ראו אותם כפסטיים בשנותיו האחרונות. רגע המוות היה שיבה זמנית של ישראל אל המנהיג ותורתו, ובן-גוריון שאף להשתמש ברגע מוגבל זה כמיטב יכולתו. הוא הצליח לקבע את המשמעות שבחר עבור מותו וקברו, אך הוא נכשל במוותו, כפי שנכשל בשנותיו האחרונות בשלטון בעיצוב הנתיב שבו תלכנה החברה והמדינה. ההתחברות אל העבר המיתי הקדום אינה כולטת בישראל של היום. החלוציות הפכה לאות מתה ומעוררת תחושות של ביטול ולגלוג. הנגב והפריפריה הישראליים לא השתנו הרבה. כפי שהוא עצמו הלך לספר ובשנותיו האחרונות נותר בפריפריה מוזנחת, חסר כוח השפעה של ממש, כך קברו הוא את שורביו לבקר בו, אך מעטים מגשימים את התביעה החלוצית שהוא

מבטא. פעם בשנה, ביום הזיכרון הממלכתי, באים מנהיגי ישראל אל הקבר והטקסט החוזר לעייפה בדבריהם הוא נגטיבי ופוזיטיבי בה בעת: נגטיבי בכך שלא מילאו את צוואתו, ופוזיטיבי בהתחייבותם לעשות זאת בעתיד. בבחירתו להיקבר הרחק מהמרכז הפוליטי הישראלי הציב עצמו בן-גוריון כעין הביקורתית הגדולה, המתבוננת במנהיגי ישראל ושופטת את מעשיהם. כישירות נדירה לאירועים מעין אלה, אך בשפה שנשמעת כבר אנכרוניסטית, ביטא זאת ראש הממשלה אהוד ברק בטקס של שנת 2000: 'שנה אחר שנה מטריח "הזקן" את צמרת המדינה לכאן, לחלקת הקבר הניצבת מול הישימון [...] שנה אחר שנה יבואו לכאן מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו כמנהיגים לדבוק בדרכו של בן-גוריון. הגידו כן לזקן'.⁹⁵

אלא שרוב מנהיגי המדינה אמרו באופן מעשי לא למורשתו של 'הזקן'. יחד עם קבורתו הפיזית של המנהיג, נקברה גם משנתו. ההלוויה הייתה הבזק שהאיר שוב לרגע את תפיסתו החלוצית והממלכתית, בניסיון אחרון לכפות סדר יום על חברה שנטשה מזמן את דרכו. בתוך ארבע שנים מהלווייתו הוכתרה בהצלחה מהפכת הנגד של מיגזרים נרחבים בחברה הישראלית – המחנה הרביזיוניסטי, הציונות הדתית, החרדים והמזרחים – שחשו מנוכרים לממלכה שכונו. הם קראו תיגר על היומרה האוניברסלית שבחזונו הממלכתי, ובה בעת ביקשו להדגיש את תרומתם הפרטיקולרית ללאום. אולי באופן דיאלקטי הייתה מהפכת הנגד הזו דווקא ניצחונה הגדול של הממלכתיות, פרי חזונו של בן-גוריון: קבוצות חברתיות נרחבות צורפו אל הפרויקט הישראלי הדמוקרטי המתהווה ונצפרו בו, כל אחד בדרכו. ביום השנה הרביעי ניצב מול קברו ראש הממשלה החדש אז, מנחם בגין, יורשו המוצהר של זאב ז'בוטינסקי, שניהם יריביו ההיסטוריים המרים, והכריז: 'במקום הדגל הבריטי המורד [בן-גוריון] הניף את נס התקומה של עצמאות ישראל'.⁹⁶ בכך סימן בגין, בעורמת היסטוריה אופיינית, שגם השינויים המפליגים שחלו בחברה הישראלית חוסים תחת הכנפיים הסימבוליות של המנהיג המייסד.

החפיפה המקרית בין ההלוויה למלחמת יום הכיפורים סימלה את התבגרותה של החברה הישראלית תוך כדי פרידה מהאב המייסד. אפשר לראות את הלווייתו של בן-גוריון גם כטקס מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה אידאולוגית, מגויסת וקולקטיבית, לחברה מופרטת, מקוטבת ונעדרת חזון משותף. אפשר לומר כי רבים מעקרונותיו המקורשים של בן-גוריון ירדו לקבר יחד עמו.

95 אורי בינדר, 'הכל פוליטי', זמן הנגב, 8.12.2000; עודד בר-מאיר וגל לוינסון, 'עלינו לדבוק בדרכו', כל הנגב, 8.12.2000.

96 במאמר זה לא ביקשנו לעמוד על הדינמיקה של מקומו של בן-גוריון בתודעה הציבורית. בהקשר זה, נקודה מעניינת היא הלגיטימיות ההולכת וגוברת של בן-גוריון דווקא במחנה הימין, שבאה לידי ביטוי בדבריו של בגין בטקס הקמת הליכוד בספטמבר 1973, על 'תלמידי בן-גוריון ותלמידיו זבוטינסקי'.

97 שלמה גבעון, 'מנחם בגין בשדה בוקר: מעלה זיכרו של בן-גוריון', מעריב, 17.11.1977.